
Béla Tomka

**A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi
összehasonlításban, 1880-1931**

[The Development of the Hungarian Banking Structure in a Comparative
Perspective, 1880–1931]

Századok, vol. 133 (1999), no. 3, 655-683.

Tomka Béla

A MAGYAR BANKRENDSZER FEJLŐDÉSÉNEK SAJÁ- TOSSÁGAI NEMZETKÖZI ÖSSZEHAISONLÍTÁSBAN, 1880–1931

A komparatív módszer alkalmazása nagy hagyományokkal rendelkezik a bank-történeti kutatásokban.* Már az 1960-as és 1970-es években születtek a bankrendszerek összehasonlításával foglalkozó gazdaságtörténeti munkák, melyek máig jelentős hatást gyakorolnak,¹ s azóta is szép számmal jelentek meg ilyen tanulmányok.² Az összehasonlítások segítették annak megértését, hogy mely tényezők járultak hozzá a bankrendszerek sikeres működéséhez az iparosodás során, illetve igen erősen kirajzolódott általuk az is, hogy az egyes országokban mi volt maguknak a bankrendszereknek a szerepe a növekedés folyamatában.³

A nemzetközi kutatásokkal ellentétben azonban mindmáig kevésbé található meg az összehasonlítás szempontja a magyar banktörténetírásban. Ez jelentős részben annak következménye, hogy a banktörténetírás igen későn — az 1980-as évek közepétől — nyert teret a magyar gazdaságtörténet-írásán belül. Azóta számos munka jelzi e részdíszciplína fejlődését, melyek egyes részterületeken az évtizedes hiányokból sokat pótoltak, de összehasonlításokra alig vállalkoztak.⁴ A

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kövér Györgynek és Pogány Ágnesnek a tanulmány kéziratához fűzött értékes megjegyzéseikért.

¹ Alexander Gerschenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, Mass., 1962.; *Rondo E. Cameron* (Ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization*. New York, 1967.; *Raymond W. Goldsmith*: *Financial Structure and Development*. New Haven, 1969.; *Rondo E. Cameron* (Ed.): *Banking and Economic Development*. New York, 1972.

² Csupán néhány munkára utalva: *Karl Erich Born*: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1977.; *Charles P. Kindleberger*: *A Financial History of Western Europe*. London, 1984.; Legújabbban: *Charles H. Feinstein* (Ed.): *Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars*. Oxford, 1995.; *Daniel Verdier*: *Gerschenkron on his Head: Banking Structures in 19th-Century Europe, North America, and Australasia*. European University Institute, Florence. Working Paper SPS No. 96/3. Badia Fiesolana, 1996.

³ *Richard H. Tilly*: *Banking Institutions in Historical and Comparative Perspective: Germany, Great Britain and the United States in the Nineteenth Century and Early Twentieth Century*. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 145 (1989) 189–209.; *Peter Hertner*: *Das Vorbild deutscher Universalbanken bei der Gründung und Entwicklung italienischer Geschäftsbanken neuen Typs, 1894–1914*. In: *Friedrich-Wilhelm Henning* (Hg.): *Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung*. Berlin, 1980. 195–281.

⁴ *Ránki György*: *A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években*. In: *Uő.*: *Mozgásterek és kényszerpályák*. Bp., 1983. 286–317.; *Kövér György*: *A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol-Magyar Bank, 1867–1897*. Századok, 1984. 3. sz. 486–513.; *Uő.*: *Az Osztrák-Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése*. Közgazdasági Szemle, 1986. 312–324.; *Pogány Ágnes*: *From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910s and 1920s*. *Journal of European Economic History*, 18 (1989) 529–549.; *Magyar-osztrák összehasonlításokra lásd a dualizmus korában, illetve az első világháború utáni bank-ipar kapcsolatokat illetően: Kövér György*: *Az Osztrák-Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése*. i. m.; *Uő.*: *The Austro-Hungarian Banking System*. In: *Rondo Cameron-V. I. Bouykin* (Eds.): *International Banking, 1870–1914*. Oxford, 1991. 319–344.; *Rudolf Nötel*: *Money, Banking and Industry in Interwar Austria and Hungary*. *Journal of European Econo-*

magyar bankfejlődés tárgyalása ugyancsak hiányzik az összehasonlítást — vagy azt is — célul választó nemzetközi banktörténeti munkákból.⁵

A következőkben kísérletet teszünk a magyar bankrendszer összehasonlító vizsgálatára. Minden jelentős banktörténeti aspektust átfogó összehasonlításra ezúttal sincs lehetőség, már csak a magyarországi banktörténeti kutatások helyenként továbbra is fennálló igen nagy hiányai miatt sem. Így néhány különösen fontosnak tartott — s az alábbiakban részletezett — terület vizsgálatára koncentrálnunk. Reményeink szerint azonban a nemzetközi perspektíva ennek ellenére megvilágítja a magyarországi bankfejlődés fontos sajátosságait, illetve ezek kialakulásának egyes tényezőit, valamint lehetőséget ad néhány, a magyar bankrendszerre vonatkozó téves megállapítás pontosítására is. Emellett az összehasonlítás árnyalhatja általában az univerzális bankrendszerekről és a bankszektornak a későn jövők iparosodásában elfoglalt helyéről kialakult képet is.

A magyar bankfejlődés fő viszonyítási pontjaiként a német és az osztrák bankfejlődés szolgálnak, helyenként azonban a magyar eset jellemzőinek jobb megvilágítására más nemzetgazdaságok példáira is utalunk. A német és osztrák bankrendszer azért érdemes különös figyelmet, mert — mint látni fogjuk — ezek a magyarhoz több szempontból hasonlóan univerzális jellegűek voltak. Ezenkívül a szakirodalom mindkét országban — bár nem viták nélkül — jellemzően pozitív szerepet tulajdonít az iparosodás folyamatában a bankoknak. Különösen érvényes ez a német bankrendszerre a 19. század második felében, mely gyakran a növekedést támogató bankstruktúra iskolapéldájaként jelenik meg a gazdaságtörténeti irodalomban — szemben például a brit megfelelőjével.⁶ Ausztria és Magyarország ezenkívül 1918-ig ugyanazon birodalomhoz tartozott, ezért tanulságos lehet, hogy e hasonló politikai-pénzügyi-gazdasági adottságok közepette miként fejlődött bankrendszerük egymáshoz viszonyítva.

A vizsgált időszak 1880-tól 1931-ig terjed — évszámokhoz általában nehezen köthető gazdaságtörténeti folyamatokról lévén szó, a kutatás korszakhatárai természetesen csak hozzávetőlegesek. Az 1880-as évekre jött létre a modern bankrendszer Magyarországon, mely a — tanulmányunkban belső korszakhatárként szolgáló — világháborúig lényegében azonos elvek szerint működött, de ez a struktúra még azután is, egészen az 1930-as évekig meghatározó maradt. A háború alatt és után mindazáltal már jelentősen megváltoztak a bankrendszer funkcionálásának feltételei, így ez a szakasz a hasonlóságok mellett már számottevően különbözött is az előzőtől.

Az 1880–1931 közötti perióduson belül a tanulmányban az első világháború előtti mintegy három évtizedre, a magyar bankrendszer történetének legvirágzóbb szakaszára koncentrálnunk, mert a kérdéssel foglalkozó gazdaságtörténeti munkák hagyományosan különösen ebben az időszakban tulajdonítanak nagy szerepet a

mic History, 13 (1984):2., 137–202.; Néhány összehasonlító megállapítás ugyancsak található a következő munkában: *Katus László*: Magyarország gazdasági fejlődése, 1890–1914. In: Magyarország története. 7/1. kötet. Bp., 1978. 265–401.

⁵ Ausztria-Magyarország illetve megfelelője (Donaumonarchie stb.) ugyan többször szerepel címszóként, azonban ez esetben is a Habsburg Birodalom nyugati felének bankrendszeréről esik szó. Lásd pl.: *Europäische Bankengeschichte*. Hrsg. von Hans Pohl. Frankfurt am Main, 1993. 316–332.

⁶ *Tilly*: *Banking Institutions* i. m.; *William P. Kennedy-Rachel Britton*: *Portfolioverhalten und wirtschaftliche Entwicklung im späten 19. Jahrhundert*. In: *Richard H. Tilly* (Hg.): *Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte*. Stuttgart, 1985. 45–89.

magyar bankrendszernek a gazdasági fejlődésben, azt gyakran egyenesen a magyar gazdaság legfejlettebb szektorának tekintve a közlekedés (vasút) mellett.⁷ Az írás ezen első, terjedelmesebb részében mindenekelőtt a magyarországi bankok üzletpolitikáját vizsgáljuk egy, a nemzetközi banktörténeti kutatásban igen elterjedtnek számító megközelítés, az egyes pénzintézetek között kialakult munkamegosztás foka illetve sajátosságai alapján. Ezután a bankfejlődés más fontos szerkezeti/intézményi sajátosságait mutatjuk be (banksűrűség, összehasonlító pénzügyi hányados, koncentráció foka, fiókhálózatok, fúziók). Végül a magyar bankrendszer kialakulására ható fontosabb erőket vesszük szemügyre, főként azoknak szentelve figyelmet (tőkeellátottság, az állam, illetve a jegybank szerepe), melyeknek más — elsősorban az említett német és osztrák — univerzális bankrendszerek kialakulásában különösen nagy szerepet tulajdonít a kutatás. A tanulmány második része azzal foglalkozik, hogy a bankfejlődés fontosabb nemzetközi trendjei miként érvényesültek Magyarországon az első világháború utáni bő egy évtizedben.

I. Bankfejlődés az első világháború előtt

1.

Univerzális és specializált bankrendszerek

A bankrendszerek egyik alapvető jellemzője, hogy a pénzintézetek között milyen munkamegosztás alakult ki. Ennek alapján megkülönböztethetünk univerzális és specializált bankokat illetve bankrendszereket. A modern banküzemtan definíciója szerint: „az univerzális bank ... olyan bank, (...) amely üzleteinek gyakorlása közben nem ismer korlátozást sem mennyiségi, sem helyi/lokális, sem ügyfélcsoportokra vonatkozó, sem ágazati, sem minőségi tekintetben.”⁸ Léteznek persze ennél konkrétabb definíciók is. Ugyanezen szerző másik megfogalmazásában az univerzális — vagy másként vegyes — bank „minden banküzletet művel a jegykibocsátás és a záloglevél-kibocsátás kivételével.”⁹ Georg Solmssen 1930-as meghatározása szerint pedig a vegyes bank „... hitelintézet, amely a hitelüzlet és a pénzkereskedelem művelését a kibocsátási és az alapítási üzlettel egyesíti.”¹⁰ Solmssen definíciójához hasonlóan a modern gazdaságtörténeti irodalom is a rövidlejáratú hitelezést kiegészítő értékpapír-kibocsátási és az alapítási — vagyis részvénytársaság-gründölási — üzleteket emelte ki az univerzális bankokkal kapcsolatban. Különös hangsúlyt kapott az ipari beruházási üzletek művelése, melyek által a vegyes bankok nagy szerephez juthattak a növekedés generálásában. Ennek alapján az univerzális vagy vegyes bankrendszert olyan pénzintézetek alkotják,

⁷ Berend T. Iván-Ránki György: Európa gazdasága a 19. században, 1780-1914. Bp., 1987. 389.; Katus: Magyarország gazdasági fejlődése i. m. 369.

⁸ Hans E. Büschgen: Bankbetriebslehre. Wiesbaden, 1989. 30.

⁹ Hans E. Büschgen: Universalkbanken oder spezialisierte Banken als Ordnungsalternativen für das Bankgewerbe der Bundesrepublik Deutschland unter besonderer Berücksichtigung der Sammlung und Verwendung von Kapital. Köln, 1970. 6.

¹⁰ Georg Solmssen: Entwicklungstendenzen und weltwirtschaftliche Aufgaben der deutschen Großbanken. Vortrag, gehalten in Zürich am 5. Februar 1930 auf Einladung der Deutschen Handelskammer in der Schweiz. Berlin, o. J. 12.

amelyek a kereskedelmi banki tevékenységet, vagyis a rövidlejáratú hitelezést kombinálják a beruházási bankok üzletével, a hosszulejáratú befektetéssel.¹¹

Ezzel szemben a specializált bankrendszerekben az egyes pénzüintézetek különféle módon, de mindenekelőtt az üzlettípusok szerint specializálódnak, s így a hosszulejáratú (beruházási) banki tevékenység elválik a rövidlejáratú hitelezéstől.

Az első világháború előtti évtizedekben az univerzális bankok mindenekelőtt Németországban, de más közép-európai országokban, így Ausztriában, Svájcban, Olaszországban, valamint Skandináviában is a pénzüintézeti rendszer gerincét alkották.¹² A másik oldalon — a viták ellenére mindmáig legjellemzőbbnek tekinthető szakirodalmi álláspont szerint¹³ — az angol hitelintézetek ezzel szemben nem kapcsolódtak be a korszakban is gyakran spekulatívnek, nem „bankszerűnek” tartott hosszulejáratú üzletekbe.¹⁴ Pontosabban fogalmazva Angliában a bankok törvényileg nem szabályozott, tradíciókon nyugvó specializációja figyelhető meg: a hitelintézetek domináns része rövidlejáratú hitel- és letéti üzletekkel foglalkozott („commercial banks”, „deposit banks”), míg a többiek kizárólag az értékpapírok kibocsátására, értékpapír-kereskedelemre („investment banks”, „brokers”), nemzetközi ügyletekre („merchant banks”, „overseas banks”) szakosodtak.¹⁵ A specializált angol és az univerzális német típus közötti átmenet jellemezte Belgium és Franciaország pénzüintézeti rendszerét. Jóllehet a hosszulejáratú iparfinanszírozás éppen ezekből az országokból indult el a Société Générale, a Banque de Belgique valamint a Crédit Mobilier révén, e két ország bankjai — kudarcaik után — jórészt felhagytak ezen üzlettel, s csak az első világháború után jöttek létre ismét univerzális bankok (Credit Commercial, Banque Nationale).¹⁶

¹¹ Tilly: *Banking Institutions* i. m. 190.

¹² Németországra: Richard H. Tilly: *Germany, 1815–1870*. In: Rondo Cameron (Ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization. A Study in Comparative Economic History*. New York, 1967. 151–182.; Manfred Pohl: *Die Entstehung und Entwicklung des Universalbankensystems*. Frankfurt am Main, 1986.; *Uő.*: *Festigung und Ausdehnung des deutschen Bankwesens zwischen 1870 und 1914*. In: *Deutsche Bankengeschichte*. Bd. 2. Frankfurt am Main, 1982. 223–351.; P. Barrett Whale: *Joint Stock Banking in Germany*. London, 1968. (Orig.: 1930.); Ausztriára: Alexander Gerschenkron: *An Economic Spurt that Failed: Four Lectures in Austrian History*. Princeton, 1977.; Richard Rudolph: *Austria, 1800–1914*. In: Cameron (Ed.): *Banking and Economic Development* i. m. 29–57.; *Uő.*: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary. The Role of Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914*. Cambridge, 1976.; Olaszországra: John S. Cohen: *Italy, 1861–1914*. In: Cameron (Ed.): *Banking and Economic Development* i. m. 58–90.; Skandináviára: S. A. Hansen: *The Transformation of Bank Structures in the Industrial Period. The Case of Denmark*. *Journal of European Economic History*, 3 (1982) 575–603.; Hans Christian Johansen: *Banking and Finance in the Danish Economy, 1870–1914*. In: V. I. Bouykin–Rondo Cameron (Eds.): *International Banking, 1870–1914*. Oxford, 1992. 159–173.; Lars G. Sandberg: *Banking and Economic Growth in Sweden before World War I*. *Journal of Economic History*, 38 (1978):3, 650–680.

¹³ Az angol bankszektor iparosodásban betöltött helyéről folytatott vitákról: Michael Collins: *Banks and Industrial Finance in Britain, 1800–1939*. London, 1991.

¹⁴ A szembeállításra ld.: Adolf Weber: *Depositenbanken und Spekulationsbanken*. Leipzig, 1902.

¹⁵ Az angol bankokra lásd: Michael Collins: *Money and Banking in the UK. A History, 1826–1986*. London–New York–Sydney, 1988.; B. L. Anderson–Philip Cottrell: *Money and Banking in England. The Development of the Banking System, 1694–1914*. London–Vancouver, 1974.; Philip Cottrell: *Great Britain*. In: Hans Pohl (Hg.): *Europäische Bankengeschichte*. Frankfurt am Main, 1993. 237–249.

¹⁶ Belgiumra: Rondo Cameron: *Belgium, 1800–1875*. In: *Uő.* (Ed.): *Banking in the Early Stages* i. m. 129–150.; Herman Van der Wee–Martina Goossens: *Belgium*. In: Bouykin–Cameron (Eds.): *International Banking, 1870–1914* i. m. 113–129.; Franciaországra: Rondo E. Cameron: *France and the Economic Development of Europe*. Princeton, N. J., 1960.; Rondo Cameron: *France, 1800–1870*.

A vizsgált periódusban Magyarországon az univerzális bankrendszerek több jegye megfigyelhető. Mint alább részletesen is bemutatjuk, a hazai bankok — sőt, a takarékpénztárak — többsége előzetes mennyiségi, lokális, ágazati vagy ügyfél-csoportra vonatkozó illetve minőségi korlátozást nem vagy csupán kis mértékben érvényesített üzletpolitikájában. Jellemző példa az 1860-as években alakult Magyar Általános Hitelbank és Franko-Magyar Bank alapszabálya. E bankoknak alakulásuk idején többek között a következő üzleti tevékenységekre volt jogosítványuk: ipari és kereskedelmi vállalatok alapítása, illetve közreműködés ezekben; támogatásuk minden formában, előleggel, kölcsönrel vagy másként; vasút- és víziút építés; előlegnyújtás mindenféle termékre és terményre; ingatlankereskedelem; leszámítolás; betétgyűjtés (folyószámla és pénztárjegy útján egyaránt); tőzsdei ügyletek minden válfaja.¹⁷ Ez a tág üzletkör nem jelentette azt, hogy ezeket az üzemeket e bankok ugyanazon időben, s főként nem azt, hogy egyenlő súllyal művelték. Jelzi azonban azt, hogy a bankok elvileg szinte bármiféle banküzletet folytathattak. Ha nem is volt minden pénzintézet alapszabálya ilyen ambiciózus, a legtöbb bank üzletszabályzatában az első világháború előtti évtizedekben a letéti üzemek, értékpapír-kereskedelem, sőt vállalatalapítások egyaránt szerepeltek mint lehetséges tevékenységi körök.

A magyar univerzális bankrendszer sajátosságai. A bankok üzletpolitikája

A magyar bankrendszer tehát különbözött a specializált bankrendszerektől, de nem elhanyagolható sajátosságokkal rendelkezett egyes vegyes bankrendszerekkel összehasonlítva is. Mindenekelőtt bizonyos szempontból — elsősorban a pénzintézetek közötti munkamegosztást illetve működésének jogi és szervezeti kereteit nézve — még a németnél és az osztráknál is „univerzálisabb” volt. Egyrészt utóbbi országokban a takarékpénztárak elkülönültek a vegyes bankoktól. A takarékpénztárak alakulásának ugyanis már a 18. századtól kezdve elsősorban karitatív/szociálpolitikai okai voltak, így a német és osztrák takarékpénztárak kommunális intézetek voltak, s főként a kevésbé módos rétegekkel álltak kapcsolatban. Ez magyarázza azt is, hogy a takarékpénztárak közbankokként adózási előnyöket élveztek. Ezenkívül nem részvénytársasági formában működtek, s nem a tőkéjükkel, hanem a mögöttük álló közösséggel (város vagy járás) feleltek a kötelezettségeikért.¹⁸ Mindazonáltal a takarékpénztárak és a nagy részvénytársasági bankok közötti különbség a 19. század végétől ezekben az országokban is mérséklődött. Ekkor ugyanis — például az állami szociálpolitika megjelenése miatt — a takarékpénztárak kezdték elveszíteni korábbi jóléti funkcióikat, s kezdtek a közép-retegek bankjaivá válni, vagyis az ügyfélkört illetően is halványult a határvonal közöttük és a nagy vegyes bankok között. Németországban a közeledést mutatta, hogy a takarékpénztárak 1908-ban megkapták a passzív csekk-képességet, a zsíró- és folyószámla-vezetés jogát.¹⁹ Az elkülönülés azonban jogi tekintet-

¹⁷ Jirkovsky Sándor: Az 1873-i válság hatása a magyar hiteléletre. Magyar Takarékpénztárak és Bankok Évkönyve, 1940. 174

¹⁸ März-Socher: Währung und Banken in Cisleithanien i. m. 335-336.

¹⁹ Born: Geld und Banken i. m. 208.

ben sem szűnt meg teljesen ekkor, hiszen pl. csak 1921-ben vehették fel tevékenységi körükbe az értékpapírüzleteket. Ausztriában a századfordulóra szintén mérséklődött a részvénytársasági bankok és a takarékpénztárak közötti jogi különbség, az utóbbiak ugyanis elveszítették adójogi előnyeiket.²⁰

Magyarországon ezzel szemben a részvénytársasági bankok és a takarékpénztárak közötti határok korán, az első intézetek alakulása utáni években, a 19. század közepén elmosódtak. A takarékpénztárak filantróp jellege megszűnt, s nyereségorientáltan, részvénytársasági formában, vagyis tulajdonképpen letéti bankokként tevékenykedtek. Ezen az osztrák pénzügyi kormányzat erőfeszítései sem tudtak lényegesen változtatni, bár 1852-ben egy időre bevezették az ún. Regulativ(um)ot, amely az osztrák filantropikus takarékpénztárak mintáját szem előtt tartva szabályozta a magyarországi takarékpénztárak működését is.²¹ Később azonban maga a törvénykezés is elősegítette ennek az egységesülési tendenciának a kiteljesedését, mivel a községi takarékpénztárakra közel azonos szabályozás vonatkozott, mint a legnagyobb részvénytársasági bankokra. Az 1909. évi VIII. tc. például a községi takarékpénztárakat adózási szempontból is ugyanabba a kategóriába sorolta, mint a nyilvános számadásra kötelezett cégeket. Csak néhány takarékpénztár, mint a brassói és a nagy-szebeni őrizte meg eredeti községi takarékpénztár jellegét, nyilván abból következően, hogy a szászok lakta városokban a német minta már a megalakulásnál, s azt követően is erősen hatott.²² Bár számuk nem volt alacsony (1. táblázat), Magyarországon jóval kisebb volt a nem profitelven működő ipari és mezőgazdasági hitelszövetkezetek szerepe is az első világháború előtt, mint Németországban vagy Ausztriában.²³ A 19. század végére a magánbankok jelentősége minimálisra csökkent Magyarországon, igaz, ez Ausztriáról és Németországról is elmondható.²⁴

1. táblázat. A hitelintézetek számának alakulása Magyarországon, 1894–1913

Év	Bank, takarékp., földhitelintézet		Szövetkezet		Összesen	
	Magyaró.	Budapest	Magyaró.	Budapest	Magyaró.	Budapest
1894	809	26	789	28	1598	54
1899	982	34	1381	58	2363	92
1904	1150	42	2462	118	3612	160
1909	1515	84	2910	127	4425	211
1913	1845	121	3191	91	5033	212

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő kötetei.

A gyakorlatban természetesen nem voltak azonosak a hitelintézetek — pl. a kisebb vidéki takarékpénztárak és a nagyobb bankok — egyes üzletágainak arányai Magyarországon. A különbségeket azonban elsősorban nem törvényi, de még csak nem is alapszabálybeli korlátozások eredményezték, hanem a napi üzleti lehetőségek következményei voltak.

²⁰ März–Socher: Währung und Banken i. m. 363.

²¹ Jirkovsky Sándor: Takarékpénztáraink és a Regulativum. Bp., 1939.

²² Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp., 1896. 84.

²³ Born: Geld und Banken i. m. 230.; Rudolph: Banking and Industrialization i. m. 71.

²⁴ Harald Wixforth–Dieter Ziegler: The Niche in the Universal Banking System: the Role and Significance of Private Bankers within the German Industry, 1900–1933. Financial History Review, 1 (1994) 102.

Szintén az egyes hitelintézeti típusok közötti határ elmosódását fokozta, hogy a jelzáloghitel-banki üzletek is helyet kaptak számos magyarországi vegyes bank és takarékpénztár tevékenységei között. Míg a takarékpénztárak esetében ez Ausztriában és Németországban is megfigyelhető volt, addig a legnagyobb vegyes bankok ott nem művelték ezeket az üzleteket.²⁵ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank — a világháború előtt már a legnagyobb magyarországi bank — pl. külön jelzáloghitelosztályt működtetett, s jelzáloghitelei a mérlegfőösszeg 55,6%-át tették ki 1900-ban, s 48,3%-át 1913-ban.²⁶ A vezető pénzügyintézetek közül ehhez hasonló aránnyal rendelkezett 1913-ban az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár, s szintén jelentős volt a jelzálogüzlet a Magyar Leszámitoló- és Pénzváltó Banknál is. Sőt, 1856-tól a jegybank is rendelkezett jelzáloghitelosztállyal, ami az európai jegybankok körében egyedi jelenség volt.²⁷

Magyarországon tehát az első világháborúig — más univerzális bankrendszerrel összevetve is — intézményileg kevésbé differenciált pénzügyi rendszer működött, az egyes pénzügyintézeti típusok közötti munkamegosztás kismértékű volt. Ebben az értelemben a magyarországi bankrendszer a legteljesebb mértékben univerzálisnak tekinthető. Módosul azonban a kép, ha a pénzügyintézetek tényleges üzletpolitikáját illetve üzleti szerkezetét vizsgáljuk. Ezen belül is kiemelt figyelmet érdemel a letéti üzemekkel párosuló — főként ipari — beruházási banki tevékenység hiszen — mint láttuk — a kutatás mindenekelőtt ezeket tekinti az univerzális bankrendszer sajátosságának a 19. század utolsó harmadában. A beruházási üzletek aránya a magyar univerzális pénzügyintézetek esetében — minden jel szerint — lényegesen kisebb volt, mint a német és osztrák vegyes bankoknál.

A nemzetközi irodalomban különböző üzleti mérlegtételek arányszámainak felhasználásával történtek ígéretes próbálkozások az üzletpolitikák összehasonlítására a 19. századi bankfejlődésben.²⁸ Az egyik legújabb kísérletként, Daniel Verdier nem csupán az univerzális és specializált bankrendszereket különíti el egymástól, hanem az univerzalitás és a specializáció fokát is méri. Abból kiindulva, hogy a kockázatosabb beruházási üzletek nagyobb likviditást igényelnek, az univerzalitást ill. specializációt a likviditás funkciójának tekinti. A likviditás mérésére két arányszámot alkalmaz: a saját tőke (*equity*) és az összes teher (*liabilities*) arányát, valamint a saját tőke és a betétek (*deposits*) arányát (folyószámlabetétek kivételével).²⁹ Számításai megerősítik eddigi ismereteinket, hiszen eredménye szerint az általa vizsgált bankrendszerek között két jól elkülöníthető csoport alakult ki: a specializált angolszász típus, ahol mindkét arányszám alacsony (Egyesült Királyság, Kanada, USA), és az univerzális típus, ahol ellenben mindkét mutató magas volt (pl. Németország, Olaszország, Ausztria) (2. táblázat).

²⁵ Good: *The Economic Rise* i. m. 68.; Born: *Geld und Banken* i. m. 198.

²⁶ Hegedűs: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története*. II. kötet. 1892-1917. Bp., 1917. 167-183.

²⁷ Kövér György: *Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák-Magyar Bank alapításának előzményei*. In: *Bácskai Tamás* (Szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. kötet. Budapest, 1993. 192-194.

²⁸ Hertner: *Das Vorbild deutscher Universalbanken* i. m.; Verdier: *Gerschenkron on his Head* i. m.

²⁹ Verdier: *Gerschenkron on his Head* i. m. 6.

2. táblázat. A bankvagyon likviditásának két mutatója különböző országokban

Ország	saját tőke/betét		saját tőke/teher
	1913	1890	1913 %
Egyesült Királyság	0,10	0,20	8,5
Kanada	0,19	0,49	14,7
USA	0,25	0,48*	15,5
Norvégia	0,25	0,19	15,5
Ausztrália	0,35		16,3
Franciaország	0,43		15,0
Svédország	0,45		24,2
Svájc	0,56	1,72	16,7
Belgium	0,72	1,36	19,2
Németország	0,73	4,66	19,0
Olaszország	0,88	1,47	22,0
Hollandia	1,58		29,3
Ausztria**	2,00		22,7
Dánia			22,9
Spanyolország	5,00	4,01	
Magyarország	0,43	0,51***	13,3

*1896

**Ausztria és a cseh tartományok.

***1893

Forrás: Verdier: *Gerschenkron on his Head i. m. Appendix. Table 1.*; Magyarországra: az öt legnagyobb bank ill. takarékpénztár adatai; saját számítások a Magyar Compass megfelelő évfolyamai alapján (a számítások módszerét lásd a szövegben).

Magyarországra vonatkozóan mi is elvégeztük ezeket a számításokat, bár tudatában vagyunk annak, hogy a fenti módszer alkalmazása számos problémát vet fel.³⁰ Az eredményül kapott arányszámok szerint (2. táblázat) a magyarországi bankok likviditása periódusunkban alacsonynak volt mondható. Különösen érvényes ez a saját tőke/teher arányára 1913-ban, amelynek 13,3%-os értéke az Egyesült Királyság kivételével elmaradt az összes táblázatba felvett országé mögött. A saját tőke/betétek aránya 1890 körül szintén igen mérsékelt volt (0,51), de 1913-ban a 0,43-os mutató már inkább a középmezőnyben helyezkedett el. Különösen feltűnő, hogy a magyar bankok likviditása mennyire a német, s különösen az osztrák bankok likviditása alatt mozgott. Amennyiben elfogadjuk a fenti számítási módszert, ez azt mutatja, hogy a magyarországi bankok univerzalizálásának foka alacsony volt, jelentősen elmaradt az említett német és osztrák bankokétól.

E kvantitatív összehasonlítás jelzett módszertani nehézségei miatt fontosak számunkra az üzletpolitikára illetve az üzleti struktúrára vonatkozó egyéb (kvitatív) vizsgálatok is. Ezek lényegében megerősítik, hogy a beruházási üzletek —

³⁰ Az ilyen módon kapott adatokat kellő kritikával kell kezelnünk. Egyrészt Verdier maga is jelzi, hogy mutatói csak megközelítően jelzik a likviditást, s a likviditásnak más, pontosabb mutatói is lehetségesek (a bank gyorsan készpénzzé tehető aktíváinak és a bank rövidlejáratú passzíváinak aránya). Másrészt az adatok reprezentativitása — véleményünk szerint — helyenként nem megfelelő: Verdier a legtöbb ország esetében csak a 3-6 legnagyobb bank, míg másutt ennél jóval több pénzintézet adatait veszi alapul. Ezenkívül az egyes országok illetve bankok eltérő mérlegelési gyakorlata miatt az egyes mérlegtelek tartalma különböző lehet, ami csökkentheti az összehasonlítás megbízhatóságát.

közülük is különösen az ipariak — a magyarországi pénzügyintézeteknél kisebb jelentőségűek voltak, mint a német vagy osztrák bankoknál, bár a dinamikát illetően már némileg ellentmondanak a fenti számítások eredményének.

Mint az közismert, belga előzmények után az 1852-ben Párizsban alapított *Crédit Mobilier* elnevezésű bank állította először működése középpontjába vállalatok alapítását.³¹ Németországban és Ausztriában az 1850-es években jöttek létre a beruházási üzemekkel foglalkozó részvénytársasági bankok, melyek a 19. század utolsó negyedében sorra letéti üzemeket is művelő vegyes bankokká alakultak.³² Ugyan számos egymással vitázó álláspont létezik a kérdést illetően, a legtöbb gazdaságtörténész egyetért abban, hogy a bankszektor és az ipar között különlegesen szoros kapcsolat jött létre Németországban. A gazdaságtörténet-írás főáramma nagy jelentőséget tulajdonít a német univerzális bankok beruházási üzleteinek a német gazdasági növekedésben, főként pedig az ipari növekedésben a 19. század utolsó évtizedeiben és a századfordulót követően is.³³ Mint erre már korábban utaltunk, a német univerzális bankrendszer különösen a brit bankok hasonló tevékenységével összevetve jelenik meg a sikeres gazdasági teljesítmény egyik fő tényezőjeként a 19. század végén.³⁴ A gazdaságtörténészek többsége Ausztriában szintén fontosnak tartja a bankok ipari beruházási üzleteit,³⁵ főként a „második *Gründerzeit*”-nek is nevezett 1895 és 1914 közötti periódusban. Sőt, Eduard März egyenesen azt állítja, hogy „a nagybankok egyetlen másik ország gazdasági életében sem játszottak olyan meghatározó szerepet, mint az osztrák Monarchiában.”³⁶

Magyarországon az első bankok az 1860-as években hirdették meg beruházási üzemek művelését, s néhány bank ebben az évtizedben valóban nagyarányú ilyen üzemekbe fogott.³⁷ A korai élénkülés azonban csak néhány nagyobb pénzügyintézetre terjedt ki, s igen rövid ideig tartott: az 1873-as krach után igencsak óva-

³¹ Cameron: France and the Economic Development i. m. 153.

³² Németországra: Manfred Pohl: Allgemeine Entwicklungslinien. In: Europäische Bankengeschichte. i. m. 227.

³³ Ld. pl. a bankok szerepének jelentőséget nem tulajdonító álláspontra: Hugh Neuburger-Houston H. Stokes: German Banks and German Growth: An Empirical View. Journal of Economic History, 34 (1974) 711-731.; A bankoknak pozitív szerepet tulajdonít: R. Fremdling-Richard H. Tilly: German banks, German growth, and econometric history. Journal of Economic History, 36 (1976) 416-424.; Richard H. Tilly: German Banking, 1850-1914: Development Assistance for the Strong. Journal of European Economic History, 15 (1986) 1: 113-152.; Ekkehard Eistert: Die Beeinflussung des Wirtschaftswachstums in Deutschland von 1883 bis 1913 durch das Bankensystem. Berlin, 1970.; William P. Kennedy-Rachel Britton: Portfolioverhalten und wirtschaftliche Entwicklung im späten 19. Jahrhundert. In: Richard H. Tilly (Hrsg.): Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte. Stuttgart, 1985. 45-89.

³⁴ Philip Cottrell: Industrial Finance, 1839-1914. London, 1980. 187-189.

³⁵ David F. Good: The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914. Berkeley, 1984.; Eduard März: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. Wien, 1968.; Eduard März-Karl Socher: Währung und Banken in Cisleithanien. In: Alois Brusatti (Hrsg.): Die wirtschaftliche Entwicklung. Bd. I. In: Adam Wandruszka-Peter Urbanitsch (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie, 1848-1918. Bd. I. Wien, 1973. 323-368.; Óvatosabb álláspontot képvisel: Richard Rudolph: Banking and Industrialization i. m.; Alois Mosser: Die Industrieaktiengesellschaften in Österreich, 1880-1913. Wien, 1980.

³⁶ März: Österreichische Industrie- und Bankpolitik i. m. 372.

³⁷ Kövér: A brit tőkepiac és Magyarország i. m.

tossá váltak a pénzüintézetek a beruházási üzleteket illetően. Különösen igaz volt ez a bank–ipar viszonyra, amit ezután jó ideig csupán a hagyományos hitelkapcsolatok jellemeztek, de még ezek sem nagy mértékben. Például a korszak két legnagyobb hazai bankjának egyike — a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank — 1892 végén folyószámlahiteleinek 0,44%-át folyósította részvénytársasági iparvállalatoknak, ami csupán vagyonának 0,08%-át (!) tette ki.³⁸

A bankok — főként a budapesti nagybankok — iparvállalat-alapítási tevékenységének növekedése az 1890-es évek közepétől figyelhető meg. Ennek alapját az ipari részvénytársaságok gyors fejlődése jelentette, melyek száma 1885 és 1913 között 131-ről közel ezerre nőtt, az alaptőkéjük növekedési üteme pedig ennél is nagyobb volt: 118,5 millióról 1023,7 millió K-ra emelkedett.³⁹ A nagybankok ipar felé fordulásában — miként Ausztriában — Magyarországon is szerepet játszott az a tény, hogy csökkent az állami pénzügyi műveletek gyakorisága és jövedelmezősége.⁴⁰ E mellett a pénzüintézetek versenye is egyre kielezettebbé vált. Nem sikerült csökkenteniük a betéti kamatlábakat, így a marge szűkült a hagyományos letéti üzletágakban.

Az iparvállalatokkal kialakított kapcsolatok látványos jelei voltak Magyarországon is a személyi összeköttetések.⁴¹ Ezek kiterjedtsége hasonló volt, mint az osztrák nagybankoknál. 1913-ban a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági, felügyelőbizottsági tagjai, igazgatói, aligazgatói 74 hazai ipari részvénytársaságban 115 igazgatósági, felügyelőbizottsági hellyel bírtak. A legnagyobb osztrák bank, a Creditanstalt igazgatósági, felügyelőbizottsági tagjai 1917-ben 194 hellyel rendelkeztek különböző részvénytársaságoknál.⁴² A legnagyobb német bank, a Deutsche Bank 1913-ban 73 ipari cégnél 78 felügyelőbizottsági hellyel rendelkezett.⁴³ A bankok kiterjedt jelenléte az ipari felügyelőbizottságokban és igazgatóságokban azonban önmagában nem jelenthetett bankdominanciát Magyarországon, elsősorban azért, mert ezeket — bármilyen meglepő — az esetek túlnyomó részében nem egészítette ki hitel, illetve tőkekapcsolat.⁴⁴ Az iparvállalatok nagy része csupán alkalmi pénzügyi kapcsolatba került a bankokkal. A legnagyobb magyarországi iparvállalatok (Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Weiss Manfréd Művek, Salgótarjáni Kőszénbánya stb.) korszakunkban pénzügyileg és üzletpolitikájukban összességében függetlenek voltak a bankoktól, azok szolgálatait csak alkalmasszerűen vették igénybe.⁴⁵ Nem kétséges persze, hogy voltak cégek, ahol a bankok a vállalat méreteihez képest jelentős tőkekihelyezést hajtottak végre. Ez

³⁸ Tomka Béla: Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi pénzüintézetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913. Történelmi Szemle, 1995. 2. szám. 171–207.

³⁹ Katona Béla: Magyarország gazdasága. 1913. Bp., 1914. 162–163.; Láng Lajos (Szerk.): Magyarország gazdasági statisztikája. II. k. Bp., 1887. 276.

⁴⁰ März: Österreichische Industrie- und Bankpolitik i. m. 301.

⁴¹ Ezekre lásd: Compass Leonhardt, 1913–1914. Bd. I–II. Wien, 1915.

⁴² Jurij Križek: Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900–1914). Praha, 1963. 101. 84.lj.

⁴³ Born: Geld und Banken i. m. 325.; Caroline Fohlin: Universal Banking Networks in Pre-War Germany: New Evidence from Company Financial Data. Research in Economics, 51. 1997. 201–225.

⁴⁴ Tomka Béla: Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés i. m. 171–207.; A személyi összeköttetések: Tomka Béla: Személyi összefonódás bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon. Replika, 25 (1997) 37–46.

⁴⁵ Lásd pl.: OL Z 233. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség. 41. kötet.

azonban egy viszonylag kicsiny, jól behatárolható vállalati kör volt. Az egyik legnagyobb hazai bank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank által az összes iparba áramoltatott tőke — rövidlejáratú hitelek és hosszulejáratú befektetések együttesen — az 1900-as évtized közepén csupán vagyonának 3-4%-át érte el, de — az évtized második felének gyorsabb növekedésével — a világháború előtti évekre is csak a vagyon nem egészen 10%-át közelítette meg.⁴⁶ Vagyis a magyarországi bankok — ha eltekintünk egy rövid időszakról 1867 és 1873 között — nem csupán viszonylag későn kezdtek ipari beruházási üzemekbe, hanem ezek még periódusunk végén, a világháború előtt is viszonylag alacsony szintűek maradtak a letéti üzemekkel szemben.

Az ipari kapcsolatokban nem figyelhető meg az osztrák és főleg a német nagybancokra jellemző erőteljes iparági specializáció sem.⁴⁷ Kivétel a Magyar Általános Hitelbank volt, amely a cukoriparban jelentős pozíciókat szerzett.⁴⁸

Ez egyben azt is jelentette, hogy a bankok a magyarországi iparosításban nem töltötték be olyan jelentős szerepet mint amelyet Alexander Gerschenkron és mások tulajdonítottak nekik Közép-Európa más országaiban, így Németországgal és Ausztriával.⁴⁹ A magyarországi bankok beruházási tevékenysége még akkor sem játszott olyan szerepet mint német és osztrák társaiké, ha figyelembe vesszük azt a magyarországi sajátosságot, hogy a bankok az ipariakhoz legalábbis hasonló, de inkább azokat meghaladó mértékben foglalkoztak más, elsősorban közlekedési vállalatok finanszírozásával még a világháborút közvetlenül megelőző időszakban is.⁵⁰

2.

A magyar bankrendszer fejlődésének kvantitatív mutatói

Az üzletpolitikai jellemzők mellett — de azoktól nem függetlenül — természetesen más fontos sajátosságai is voltak a magyar bankrendszernek. Ezek megismerése céljából először röviden a magyar bankrendszer néhány kvantitatív jellemzőjét tekintjük át, annál is inkább, mivel ez az aspektus nagy figyelmet kapott a nemzetközi összehasonlításokban, különösen a banksűrűség és az ún. összehasonlító pénzügyi hányados mutatója révén.⁵¹ Azért is érdekes számunkra ez a két mutató, mert a magyarországi bankokat illetően mindkettőt igen magasnak tekintik. Egyrészt már a kortársak is a magyarországi bankrendszer hipertrofiájáról, túlfellettségéről írtak a pénzintézetek nagy száma miatt, másrészt pedig a hazai szakirodalom különlegesen magasnak találta a magyarországi pénzügyi hányadost.⁵² Véleményünk szerint azonban ezek a megállapítások nem mindenben állják meg a helyüket.

⁴⁶ Tomka: Bankuralom, bankérdekltség, bankellenőrzés i. m.

⁴⁷ März: Österreichische Industrie- und Bankpolitik i. m. 333.; März-Socher: Währung und Banken in Cisleithanien. i. m. 358.

⁴⁸ Hazai Gyáripár. 1910. dec. 31.; Pogány Ágnes: Bankers and Families. The Case of the Hungarian Sugar Industry. Ms. „Banking-Industry Symposium.” Uppsala, 1989. 3.

⁴⁹ Alexander Gerschenkron: Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Mass. 1962. (Magyarul: A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. Bp., 1984.)

⁵⁰ Tomka Béla: Érdekltség és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon, 1892-1913. Debrecen, 1999. 113.

⁵¹ Rondo Cameron: Conclusion. In: Uő (Ed.): Banking in the Early Stages i. m. 290-321.

⁵² Katus László: Magyarországi gazdasági fejlődése, 1890-1914. In: Magyarország története. 6/2. kötet. Bp., 1979. 913-1038. 369.

A banksűrűség mérésére Rondo E. Cameron és kollégái dolgoztak ki módszert.⁵³ Cameronék mutatóikat az iparosodás megközelítően azonos szakaszában lévő országok bankrendszerének összehasonlítására szánták. Az azonos szakaszok megállapítása nem könnyű feladat, de e szempontot figyelembe véve a következő arányszámok adódnak: az angliai banksűrűség 1800-ban 0,48, az 1830-as évek végén 0,77 volt; Skóciáé 1800-ban 0,58, 1845-ben már 1,4 (!) volt – s a 19. század végén 3,3-ra nőtt; Svédorszáé 1880-ban 0,45, 1890-ben 0,4, 1900-ban 0,53, Poroszorszáé pedig 1849-ben 0,27, 1861-ben 0,34 volt.⁵⁴ A francia példa ezen indexszámítás korlátaira mutat rá: Franciaország banksűrűsége 1840-ben is a cameroni „nagyon alacsony” kategóriába esett (0,1) és még 1870-ben is csak hajszálnyival haladta meg ezt (0,12),⁵⁵ jóllehet a francia pénzügyi rendszer — mint azt más forrásokból tudjuk — korántsem mondható fejletlennek e korban.⁵⁶

A 19. század végén a magyar hitelrendszer látványos fejlődésen ment keresztül, ami megnyilvánult a pénzintézetek számának gyors növekedésében is. Így 1913-ban már közel kétezer részvénytársasági takarékpénztár, bank és földhitelintézet működött az országban. Ehhez társult a több mint háromezer hitel-szövetkezet (1. táblázat). A banksűrűség nemzetközi összehasonlítását Magyarország esetében azonban nehezíti, hogy — mint láttuk — a takarékpénztárak itt speciális helyet foglaltak el, mivel jogilag-szervezetileg a részvénytársasági kereskedelmi bankokkal azonos, vagy azokhoz igen hasonló módon működtek. Ebből a szempontból a banksűrűségi számításokból való kirekesztésük indokolatlan. Ugyanakkor figyelembe vételük is problematikus, mivel részben betöltötték a más számításokban nem szereplő „igazi”, filantropikus takarékpénztárak szerepét is.

Tanácsosnak tűnik tehát mindkét módon — a takarékpénztárak beszámításával illetve kihagyásával — elvégezni a számítást.⁵⁷ Amennyiben a bankokat, takarékpénztárakat, földhitelintézeteket egyaránt figyelembe vesszük („A” sűrűség), akkor a banksűrűség terén — a Rondo E. Cameron által is csak igen hozzávetőlegesnek tartott kategorizálást használva — Magyarország az 1860-as években hagyta el a „nagyon alacsony” fokozatot, s az 1890-es évek közepén lépett át az „alacsony”-ból a „mérsékelt”-be, korszakunk végén, 1910-ben pedig 0,9-es arányával már megközelítette a „magas” (1,0 felett) sűrűséget. Csak a bankokkal számolva („B” sűrűség), ez a mutató azonban lényegesen kisebb: 1909-ben is csupán 0,36, vagyis „alacsony” (lásd: 3. táblázat).

⁵³ Tízezer lakosra vetítve 0,1 alatt „nagyon alacsony”, 0,1 felett 0,5-ig „alacsony”, 0,5 felett 1,0-ig „mérsékelt”, 1,0 felett „magas” a sűrűség Cameron osztályozása szerint. (Cameron: Conclusion. i. m. 297.)

⁵⁴ Cameron: Conclusion. i. m. 297–298.

⁵⁵ Cameron: Conclusion. i. m. 298.

⁵⁶ Cameron: France, 1800–1870. i. m.; Cameron: France and the Economic Development i. m.

⁵⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy Cameron összehasonlításából ez esetben nem derül ki egyértelműen, hogy milyen hitelintézeti kategóriákat vett figyelembe e számításai során. Egy másik esetben Sandberg azonban arra utal, hogy egy „more inclusive counting of Swedish bank offices” esetén látványosabb eredményekre jutott volna. (Sandberg: Banking and Economic Growth in Sweden i. m. 671.)

3. táblázat. Tízezer lakosra jutó hitelintézetek száma Magyarországon,
1869-1910

Év	Lakosság (1)	Hitelintézetek száma (2)	„A” sűrűség (2)/(1)×10000	Bankok száma (3)	„B” sűrűség (3)/(1)×10000
1869	13663691	185	0,14	50	0,04
1880	13883964	432	0,31	107	0,08
1890	15261864	634	0,42	170	0,11
1900	16838255	1011	0,60	331	0,20
1910	18264533	1642	0,90	663**	0,36

* Bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek.

** 1909-es adat. 1910-ben és azt követően a Statisztikai Hivatal kimutatásaiban a bankok és takarékpénztárak együtt szerepelnek.

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. 35. kötet. i. m.; Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő kötetei.

Hasonló módszertani problémákkal találkozunk a másik idézett mutató, az ún. összehasonlító pénzügyi hányados (comparative financial ratio) — a bankok vagyonának a nemzeti jövedelemhez, illetve a bruttó nemzeti termékhez viszonyított aránya — magyarországi alkalmazása során.

A magyar bankfejlődésre vonatkozó kevés összehasonlítás egyikének során Katus László úgy véli, hogy „a bankok egyetlen más országban sem játszottak oly nagy szerepet a tőkés gazdaság finanszírozásában, mint az Osztrák-Magyar Monarchiában.” Katus e messzemenő megállapítását arra alapozza, hogy Magyarországon „a hitelintézetek által összegyűjtött és újra elosztott tőkék összege 1913-ban a nemzeti jövedelem 170%-ára rúgott. Ilyen magas aránnyal Ausztrián kívül egyetlen korabeli országban sem találkozunk.”⁵⁸ Valóban, Cameron (és mások) számításai egyik ország esetében sem eredményeztek ilyen magas összehasonlító pénzügyi hányadost: pl. Belgium 1850-ben 13–14%-ot, s még 1875-ben is csak 40–42%-ot ért el, Franciaország 1870-ben 15,6, Skócia 1845-ben 89,6, Anglia és Wales pedig 1800-ban 27,9, 1825-ben 29,6%-ot.⁵⁹

Katus azonban összehasonlításánál megfelelkezni látszik arról, hogy az említett külföldi számítások kizárólag a részvénytársasági bankok és esetenként a jegybank vagyonát vették figyelembe, a takarékpénztárakét, hitelszövetkezetekét stb. nem. (Az ebből adódó torzítás lehetséges mértékét Oroszország példája kelőképpen illusztrálja: amennyiben csak a kereskedelmi bankok vagyonával számolunk, akkor Oroszország pénzügyi hányadosa 1914-ben 61, ha pedig az összes pénzintézetével, akkor 129, vagyis az előző több mint kétszerese.)⁶⁰ Csak a bankok és takarékpénztárak együttes vagyonával számolva keletkezhet az — általa is idézett — igen magas pénzügyi hányados, ami saját számításunk szerint 1913-ban 179,7 volt („A” pénzügyi hányados – 4. táblázat.)

⁵⁸ Katus: Magyarország gazdasági fejlődése, 1890–1914. i. m. 369.

⁵⁹ Cameron: Conclusion. i. m. 301.

⁶⁰ Cameron: Conclusion. i. m. 301.

4. táblázat. Magyarország* pénzügyi hányadosai, 1901–1913

	1901	1913
Nemzeti jövedelem (1) (1000K)	3210627	6741716
Bankok, takarékpénztárak vagyona (2) (1000 K)	4755101	12115021
„A” pénzügyi hányados = (2)/(1)x100	148,1	179,7
Bankok vagyona (3) (1000 K)	1767394	
„B” pénzügyi hányados = (3)/(1)x100	55	
GNP** (1000 K)		8639361
Összes pénzintézet vagyona*** (4) (1000 K)		13932435
„C” pénzügyi hányados = (4)/GNPx100		161

* Horvát-Szlavónországgal együtt.

** A becslés módszerét lásd a szövegben.

*** A közös jegybank nélkül.

Forrás: Fellner Frigyes: *A nemzeti jövedelem becslése*. Bp., 1903. 28–29.; Uő.: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. Bp., 1916. 134.; *Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő kötetei*.

A „szűkebb” módszer szerint, vagyis csak a bankok vagyonával számolva viszont egészen más eredményre jutunk Magyarország esetében is: az így keletkező „B” pénzügyi hányados 1901-ben 55 volt, tehát alig haladta meg a másik módszerrel készült 1/3-át. Ez a hányados alacsonyabb volt Ausztriáénál (68),⁶¹ s — mint a fent idézett adatokkal összevetve is látható — nem volt magas más nemzetközi viszonylatban sem.⁶² A bankok 1913-as vagyonára vonatkozóan nem rendelkezünk elkülönített adatokkal, így ezen évre nem tudjuk elvégezni e számítás, becslésekre kell hagyatkoznunk. Ha azt feltételezzük, hogy a bankok vagyona 1901 után ugyanolyan ütemben bővült, mint a bankok és takarékpénztárak együttes vagyona, akkor a „B” pénzügyi hányados 1913-ban 66,7 volt. Azon évek adatai alapján, melyekben a bankok és a takarékpénztárak vagyona elkülönítve is hozzáférhető, nyilvánvaló, hogy a bankok vagyona az átlagosnál dinamikusabban nőtt a világháború előtt. Így az 1913-as pénzügyi hányados is magasabb lehet ennél az értéknél, de nagy biztonsággal feltételezhetjük, hogy ebben az esetben sem érte el a 100-at.

A takarékpénztárak kirekesztése mindazonáltal — mint korábban megállapítottuk — éppúgy felvet problémákat a magyarországi adatok nemzetközi összehasonlításával kapcsolatban, mint az előbbi módszer, azaz a takarékpénztárak vagyonának beszámítása. Ezért céljainkra megfelelőbbnek tűnnek Raymond W. Goldsmith mutatói, melyek — nem törekedve az azonos modernizációs-iparosodási szakaszok összehasonlítására sem — az összes pénzintézeti vagyont mérik a GNP-hez.⁶³

Az összes pénzintézet vagyonának figyelembe vétele ezúttal is jelentősen módosítja a mutatókat minden ország esetében. Ezt a módszert alkalmazva gyakran kétszer-háromszor akkora hányadoshoz jutunk, mint ha csak a kereskedelmi bankok vagyonával számolunk. 1913-ban pl. Dániáé az első számítási módszerrel

⁶¹ Rudolph: *Banking and Industrialization* i. m. 190.

⁶² Egyéb adatokra: *Cameron: Conclusion* i. m. 301.

⁶³ *Raymond Goldsmith: Financial Structure and Economic Growth in Advanced Countries*. In: *Moses Abramovitz (Ed.): Capital Formation and Economic Growth*. Princeton, 1955. 151. Idézi: *Cameron: Conclusion*. i. m. 305.

184 (míg a másodikkal csak 58), Németországié 158 (illetve 45), Svájcé 287 (illetve 180), Norvégiáé pedig 166 (illetve 79), Ausztriáé 153 százalék volt.⁶⁴

A Magyarországra vonatkozó számításához — a koronában kifejezett GNP-adatok hiánya miatt — magunk készítettünk becslést az 1913-as magyarországi GNP-re vonatkozóan.⁶⁵ Ennek alapján a goldsmith-i módszer szerint — az összes pénzügyi vagyont viszonyítva a GNP-hez — Magyarország pénzügyi hányadosa („C” pénzügyi hányados) 1913-ban 161 volt (4. táblázat), ami magasabb volt Ausztria adatánál.⁶⁶

Ezek az összehasonlító kvantitatív mutatók tehát a különféle pénzügyi kategóriák eltérő tartalma miatt csak megfelelő kritikával alkalmazhatók Magyarországra esetében. A korlátokat szem előtt tartva összességében azt mondhatjuk, hogy a magyarországi hitelintézetek sűrűsége kizárólag a bankokat figyelembe véve nem nevezhető magasnak, a takarékpénztárak beszámításával azonban viszonylag nagy volt a 20. század elején, különösen az univerzális bankrendszerrel rendelkező országokkal összevetve. A magyar pénzügyi hányados pedig a kor más európai nemzetgazdaságaihoz képest magas volt az első világháború előtt, de — az idézett véleményekkel ellentétben — közel sem a legmagasabb.⁶⁷

A magyar bankrendszer néhány más szerkezeti sajátossága

A magyarországi hitelintézetek magas száma ismeretében a magyar bankrendszer figyelemre méltó sajátossága volt e periódusban a koncentráció hiánya, vagy legalábbis a koncentrációs folyamat vontatottsága. Ez különösen azért érdekes tény, mert egy sor európai országban erős koncentrációs folyamat zajlott le ekkoriban. A leggyorsabb koncentráció az első világháború előtti évtizedekben az angol és a német bankokat jellemezte. Angliában 1844-ben még több mint kétezer kisebb részvénytársasági bank működött, 1913-ban azonban már csupán 43.⁶⁸ Egyedül a Lloyds Bank 1865 és 1914 között 50 bankot vett át, s a folyamat egy

⁶⁴ Goldsmith: *Financial Structure and Development*. i. m. Appendix D.

⁶⁵ Véleményünk szerint elfogadhatatlan Fellner Frigyes 1913-as nemzeti jövedelem eredményeit (6 741 716 778 K – ld.: *Fellner Frigyes: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. Bp., 1916. 146.) azonosítani a GNP-vel, mint ezt pl. John Komlos is teszi (*John Komlos: Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac*. Bp., 1990. 216.). Fellner ugyanis nem vette figyelembe a nem materiális gazdasági ágak teljesítményét (noha éppen ez jelenti a két mutató közötti fő különbséget). Az 1913-as GNP becslésénél abból indulhatunk ki, hogy Fellnernek az 1920-as évek második felére (1925/26–1927/28 évek átlagára) vonatkozó, az 1913-ashoz hasonló módszerrel készült nemzeti jövedelem-számítását (4,384 milliárd P) Varga István és Matolcsy Mátyás lényegében ugyanezen időszakra, 1926/27-re vonatkozó GNP-számítása (5,618 milliárd P) 1,234 milliárd P-vel, vagyis 28,1%-kal haladja meg (*Matthias Matolcsy–Stephen Varga: The national income of Hungary, 1924/25–1936/37*. London, 1938. 68.). (Ekkoriban tehát kb. ennyinek tekinthető a nem materiális javak hozzájárulása a GNP-hez.) Ha feltételezzük, hogy 1913-ban ugyanilyen arány érvényesült, akkor szintén Fellner 1913-as nemzeti jövedelem adataiból kiindulva 8 639 361 000 K-s GNP-t kapunk. (Komlos egyébként maga is hasonló módszert alkalmaz az 1840-es magyarországi GNP kiszámítására: *Komlos: Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac* i. m. 227.) E durva becslés valószínűleg jobban megközelíti a valós GNP-t, mintha csupán a nemzeti jövedelemmel számolunk, s így alkalmasabb a nemzetközi GNP-adatokkal való összehasonlításra.

⁶⁶ *Good: The Economic Rise* i. m. 212.

⁶⁷ *Good Ausztria pénzügyi hányadosát veti össze más országok adataival, s hányadosokat közöl Svájc, Dánia, Németország esetében. Good: The Economic Rise* i. m. 212.

⁶⁸ *Manfred Pohl: Allgemeine Entwicklungslinien*. i. m. 224.

szintén jellemző epizódjaként 1896-ban 20 magánbank fúziójából egy új bank, a Barclays Bank keletkezett. Németországban 1895 és 1924 között — különösen a részvénytársasági bankok körében — szintén erős koncentrációs folyamat figyelhető meg.⁶⁹ A Dresdner Bank 1911-ig 25 bankot, a Bank für Handel und Industrie 1911-ig 19-et vett át.⁷⁰ 1913-ban a német pénzügyi vagyon felét már az 5 legnagyobb berlini bank összpontosította.⁷¹ Ausztriában 1913-ban a 12 vezető bécsi bank az összes pénzügyi vagyon 64,7%-át birtokolta.⁷²

Magyarországon a nagybankok eleve az összes pénzügyi vagyon jóval kisebb hányadával rendelkeztek, mint Németországban vagy Ausztriában. 1913-ban az 5 legnagyobb magyarországi bank az összes pénzügyi vagyon 25,7%-ával bírt.⁷³ Ez ugyan növekedést jelentett az 1890-es évek elejéhez képest (1890: cca. 18%), de már a kérdést tanulmányozó kortársak számba vették a koncentráció mellett a dekoncentráció jeleit is.⁷⁴ A 15 legnagyobb bankra az 1900 és 1904 közötti évek átlagában az összes hazai pénzügyi saját tőkének 38,6%-a, míg az 1905 és 1909 közötti évek átlagában 37,2%-a jutott — a két szélső év adatai (38,7%, illetve 35,2%) pedig ennél gyorsabb dekoncentrációs folyamatot jeleznek.⁷⁵

Míg Németországban és más fejlett bankrendszerű országokban a koncentráció fontos tényezői voltak a fúziók, addig Ausztriához hasonlóan ezek Magyarországon szinte ismeretlenek voltak ekkoriban. A legnagyobb pénzügyi intézetek (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Magyar Általános Hitelbank, Pesti Hazai Első Takarékpénztár) a világháború előtti évtizedekben egyetlen esetben sem olvasztottak magukba másik pénzügyi intézetet. Szintén sajátosságnak tekinthető, s a koncentrációt mérsékelte, hogy bankkartell Németországhoz és Ausztriához hasonlóan létrejött ugyan, de ezektől eltérően nem tudott tartósan fennmaradni.⁷⁶

Szerte Európában ugyancsak a nagybankká válás fontos eszköze, vagyis a koncentráció emeltyűje volt a nagy — gyakran az egész országot átfogó — fiókhálózatok kialakítása. 1914-ig leginkább a francia és angol bankok építették ki fiókhálózataikat. A Société Générale 1913-ban 668 fiókkal, a Credit Lyonnais pedig 415 fiókkal rendelkezett. Angliában ugyanekkor a nagy részvénytársasági bankok szinte mindegyike több száz fiókot működtetett — pl. a Midland Bank 689-et.⁷⁷ Németországban is megindult a fiókhálózatok kiépítése, de a francia és angol példánál szerényebb eredménnyel: 1911-ben a 6 legnagyobb bank összesen

⁶⁹ *Manfred Pohl*: Konzentration im deutschen Bankwesen (1848–1980). Frankfurt am Main, 1982. 161–357.; *Helmuth Bohme*: Bankenkonzentration und Industrialisierung. In: *Hans-Ulrich Wehler*: Sozialgeschichte heute. Göttingen, 1974. 432–451.

⁷⁰ *Born*: Geld und Banken i. m. 123.

⁷¹ *Tilly*: Development Assistance for the Strong i. m.

⁷² *Eduard März*: The Austrian Credit Mobilier in a Time of Transition. In: John Komlos (Ed.): Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. New York, 1983. 121.

⁷³ Magyar Compass. Szerk.: G. Nagy Sándor Bp., 1914/15. I. rész.

⁷⁴ A koncentrációra: *Zsoldos Géza*: A bankkoncentráció. Bp., 1913. 47–60.; Ugyanakkor *Zsoldos* maga is kitér a „bankdecentralizáció” jelenségére: *Zsoldos*: A bankkoncentráció. i. m. 61–66.; A koncentráció mérséklődésére: *Hegedűs Loránt*: A tőkekoncentráció problémái Magyarországon. Budapesti Szemle, 1917. 321–339.

⁷⁵ Magyar Statisztikai Közlemények. 35. kötet. A magyar szent korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években. Bp., 1913. 51.*

⁷⁶ *Tomka*: Érdek és érdektelenség i. m. 145–149.

⁷⁷ *Born*: Geld und Banken i. m. 123.

⁷⁸ *Born*: Geld und Banken i. m. 123.

98 fiókkal rendelkezett.⁷⁸ Ausztriában 1913-ig a 10 legnagyobb bécsi bank 127 fiókot nyitott.⁷⁹

A magyarországi bankok fiókhálózata igen kicsiny maradt, nagysága inkább a német és az osztrák bankokéhoz hasonlított. A nagy pénzüintézetek közül elsőként a Pesti Hazai Első Takarékpénztár és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank látott hozzá fiókhálózatának kialakításához. Viszonylag későn és szerény módon tették ezt, hiszen a Pesti Hazai Első Takarékpénztár már 1868-ban nyitott ugyan néhány fiókot, de csak a székhelyén, Pesten. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1886-ban nyitotta első budapesti, 1902-ben pedig első vidéki fiókját. Ez a bank 1913-ban összességében 15 fővárosi és 11 vidéki fiókkal rendelkezett, s ez egyedülálló hálózat volt a magyar nagybankok körében.⁸⁰ Ezért is nevezték a kortársak a századforduló után — nem kis túlzással — a „magyar Crédit Lyonnais”-nek. A Leszámitolóbank 1890-ben hozott létre fiókot a fővárosban, a Hitelbank pedig csak 1905-ben, igaz, ekkor mindjárt 9-et, s az összeset vidéken. A Magyar Bank szintén csak az 1900-as évtized közepén látott hozzá a fiókhálózat kiépítéséhez.⁸¹

A koncentráció földrajzi vonatkozásban kétségtől érvenyesült. Budapest meghatározó szerepe ugyanis a magyar hitelügy jellemző vonása volt. 1913-ban a 15 legnagyobb — 10 millió koronát meghaladó saját tőkéjű — hazai pénzüintézet mindegyike fővárosi volt. Budapest kiemelkedő jelentősége nyilvánvaló még akkor is, ha a magyarországi hitelintézetek összes saját tőkéjén belül csökkent részesedése az idők folyamán: 1894-ben 54,3%-ot, 1909-ben pedig 49,6%-ot tett ki. Hasonló visszaesés következett be a takarékbetét-állomány és a jelzáloghitelezés terén is, bár az utóbbiban még mindig jóval 50% felett volt a városban székelő bankok aránya. Ugyanakkor nőtt országos viszonylatban a budapesti intézetek váltótárca- és folyószámlabetét-állománya.⁸²

A korszakban lejátszódtak olyan folyamatok is, amelyek valamelyest növelték a legnagyobb bankok jelentőségét. Ezek közül — az ipari érdekeltségi hálózat említett bővülése mellett — kiemelkedett az ún. pénzüintézeti affiliációk, vagyis a pénzüintézeti érdekeltségek számának növekedése. Ennek a folyamatnak eredményeként a századforduló után a Hitelbank, a Kereskedelmi Bank, a Leszámitoló Bank és a Magyar Bank körül főként vidéki intézetekből álló bankcsoport alakult ki. A kisebb intézetek — amennyiben nem új alapítások voltak — elsősorban tőkeszükségletük és likviditásuk biztosítása érdekében közeledtek a nagyobbakhoz, vállaltak egyfajta alárendeltséget. A nagyarányú jelzáloghitelezés következtében meglehetősen ingatag helyzetű vidéki takarékpénztáraknak ugyanis igen-csak szükségük volt egy-egy tőkeerős támogatóra. Az érdekeltségi hálózatok rendszere tehát a németországihoz hasonlított — ott is a nagybankok jelentették a kikristályosodási pontot —, s eltért a franciától, ahol regionális alapon jött létre két nagyobb csoport: vidéken, illetve Párizsban.⁸³

⁷⁸ Herbert Matis-Fritz Weber: Kaisertum Österreich – Donaumonarchie. In: Pohl (Hrsg.): Europäische Bankengeschichte i. m. 329.

⁸⁰ Hegedűs: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank i. m. 185–186.

⁸¹ Pénzüintézeti Szemle, 1905. május 1. 154.

⁸² Magyar Statisztikai Közlemények. 35. kötet. i. m. 258–259.

⁸³ Born: Geld und Banken i. m. 164.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és más nagybankok affiliálásai nem estek egybe a válságokkal, miként az pl. Németországban jellemző volt. Ez is oka lehetett annak, hogy — mint láttuk — a nagybankok igen ritkán olvasztottak magukba pénzintézeteket. A Kereskedelmi Bank például csak a Máramarosi Takarékpénztárral és a Kassai Általános Takarékpénztárral került affiliációs kapcsolatba szanálásuk révén.⁸⁴

3.

Az előbbieken a magyar bankrendszer fontos sajátosságait igyekeztünk bemutatni nemzetközi összevetések segítségével 1880 és 1913 között. A kicsiny specializációs fok, ugyanakkor a beruházási üzletek viszonylag alacsony szintje még a legnagyobb bankok esetében is, vagyis a sajátos univerzális bankok jelenléte, a pénzintézetek nagy száma, s relatív stabilitása, a koncentráció hiánya mindenképpen a legfontosabb jegyek közé sorolhatóak. A következőkben arról lesz szó, hogy milyen tényezők vezethettek e sajátos vonások kialakulásához. Mindenekelőtt a nemzetközi gazdaságtörténeti irodalomban a bankrendszerek jellemzőit magyarázó két fontos faktort, a tőkeellátottság mértékét és az állam illetve a jegybank szerepét vesszük szemügyre. Mivel ilyen vizsgálatok a magyar bankrendszert illetően eddig egyáltalán nem folytak, megjegyzéseink gyakran vázlatosak illetve hipotetikusak lesznek.

A bankrendszer formálódására ható erők

Az univerzális illetve specializált bankrendszerek sajátosságainak máig legelterjedtebb magyarázata a gazdaságtörténeti irodalomban a tőkeellátottság szintjének változásán alapul. E nézőpont talán legjellemzőbb és egyben legismertebb képviselője A. Gerschenkron, aki szerint a brit iparosodást az ipari vállalkozások önfinanszírozása jellemezte, míg a későn iparosodók, vagyis az elmaradottabb országok/nemzetgazdaságok ipari cégei erre nem voltak képesek. Ekkor ugyanis már megnövekedett a beruházások tőkeigénye, amit csak a tőkék összegyűjtésével-koncentráálásával lehetett fedezni. Gerschenkron szerint pedig ezt — az elmaradottság fokától függően — vagy a beruházási bankok, illetve még inkább az univerzális bankok finanszírozták, vagy — ahol már ezek sem voltak képesek teljesíteni e feladatot — az állam lépett közbe, s maga folytatta az iparosítás finanszírozását a külföldi tőke bevonásával és az adók átcsoportosításával.⁸⁵

A tőkehiány létezésével illetve mértékével kapcsolatban kétségek merültek fel több ország esetében. A múltban a korai német iparosodásra vonatkozóan a kutatók nagy része nyilvánvaló tényként kezelte a tőkehiányt, csupán azt tartva kérdésesnek, hogy a hiány a tőkefelhalmozás alacsony szintjének, vagy a rendelkezésre álló tőke nem megfelelő allokációjának eredménye volt.⁸⁶ Ma már a gaz-

⁸⁴ Az affiliálások rendkívüli felgyorsulása a Hitelbank esetében sem válságok eredménye volt, sokkal inkább az új igazgató, Ullmann Adolf üzletpolitikai elképzeléseihez köthető. (A Pénzvilág, 1914. május 23. 655.)

⁸⁵ Gerschenkron: Economic Backwardness i. m.

⁸⁶ Lásd pl.: Jürgen Kocka: Unternehmer in der deutschen Industrialisierung. Göttingen, 1975. 65.; Whale: i. m. 10. s. köv.; Knut Borchardt: Deutschland, 1700–1914. In: Carlo M. Cipolla–Knut Borchardt (Hrsg.): Die Industrielle Revolution. Stuttgart–New York, 1976. 62. s. köv.

daságtörténeteszek jelentős része a korai iparosodás kismértékű tőkemobilizációját az ipar csekély tőkekeresletére vezeti vissza, jóllehet ők is elismerik, hogy bizonyos időszakokban — így az 1850-es évek boom-jának végén és az 1870-es években — a tőkehiány már növekedést gátló tényezővé vált.⁸⁷ A tőkehiány, mint az univerzális bankrendszer kialakulásának döntő tényezője minden jel szerint Ausztria — vagyis a kettős Monarchia nyugati területeinek — vonatkozásában sem állja meg a helyét magyarázatként: Gerschenkron egy késői művében maga is elismerte ezt.⁸⁸

Az utóbbi évtizedek magyarországi gazdaságtörténeti irodalmában a tőkehiány és a nyomában járó tőkeimport a dualizmuskori gazdasági átalakulás kulcskérdéseként jelent meg, s így a bankrendszer formálódásának magyarázatában is döntő szerephez jutott.⁸⁹ Ha azonban — mint korábban bemutattuk — a magyar bankok beruházási üzleteinek intenzitása mérsékelt volt, akkor nyilvánvaló, hogy a magyar bankrendszer nem reagált a gerschenkroni séma szerint még az esetleg valóban létező tőkehiányra sem. Ezáltal a tőkehiány jelentősége a magyar bankrendszer formálódásában eleve relativizálódik, az iparosodás okozta tőkehiány kevéssé magyarázhatja a magyar bankrendszer sajátosságait. Véleményünk szerint a nagy mértékű tőkehiány létezése egyébként sem kellően bizonyított a dualizmuskori Magyarországon. A keresleti oldalról elmondhatjuk, hogy a növekedési folyamatban a tőkeigényes ipar szerepe valószínűleg kisebb volt, mint azt korábban feltételezték.⁹⁰ Magyarország tehát — természetesen csupán ebből a szempontból — a dán példához hasonlított: mindkét országban gyors gazdasági növekedés zajlott le a 19. század végén–20. század elején, anélkül azonban, hogy az igazán tőkeigényes lett volna. Ezenkívül — mint láttuk — a tőkeigényes iparágakban működő cégek jelentős részénél feltételezhető az önfinanszírozás számottevő volta. Másrészt — immár a tőkekinálati oldalra áttérve — utalunk arra, hogy milyen sajátosan kedvező adottság volt Magyarország számára a Monarchia egységes tőkepiaca, melynek segítségével — közismert módon — bonyolódott le a nagyarányú osztrák tőkebeáramlás, jelentősen javítva a tőkeellátottságot.⁹¹

Ha tehát a tőkehiány nem lehetett kulcs tényezője a magyarországi bankfejlődésnek, elképzelhető, hogy a magyarországi nagybankok alacsony fokú univerzalizálásának éppen a viszonylag jó tőkeellátottság volt az egyik oka? Ennek a feltételezésnek ellentmond a bankfejlődés dinamikája. A világháború felé közeledve ugyanis — mint szintén láttuk — a bankrendszer univerzalizációja nem csökkent,

⁸⁷ Richard H. Tilly: Die Industrialisierung des Ruhrgebiets und das Problem der Kapitalmobilität. In: *Uő.*: Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung. Göttingen, 1980. 65–76.; *Uő.*: Germany, 1815–1870. In: Rondo Cameron (Ed.): Banking in the Early Stages of Industrialization. New York, 1967. 151–182.; *Born*: Geld und Banken i. m. 92.; Richard H. Tilly: Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland, 1815–1870. Madison, 1966.

⁸⁸ Gerschenkron: An Economic Spurt i. m.

⁸⁹ Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában, 1900–1914. Bp., 1955.; Az egész közép-kelet-európai térségre hasonló tézist fogalmaz meg: Berend T. Iván–Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp., 1969. 109.; A tőkeimport problémájának historiográfiai áttekintésére: Kövér György: A dualizmus-kori tőkeimportszámítások historiográfiai és módszertani kérdései. Aetas, 1992. 4. sz. 5–18.

⁹⁰ John Komlos helyesbíti Berend T. Iván és Ránki György és mások adatait: Komlos: Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac i. m. 213–214.

⁹¹ Berend T. Iván–Ránki György: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon. In: Berend T. Iván–Ránki György: Gazdaság és társadalom. Bp., 1974. 36–58.

hanem inkább fokozódott, noha a tőkehiány nyilvánvalóan nem nőtt, mint azt a tőkeimport jelentőségének viszonylagos csökkenése is mutatja.⁹²

A bankrendszer sajátosságait magyarázhatják egyéb, gazdaságon kívüli tényezők is, melyek egy része az állam szerepével kapcsolatos. Ezek közül az utóbbi időszak kutatásai nagy jelentőséget tulajdonítanak az állam(szerkezet) tőkepiaci befolyásának, illetve a jegybank politikájának.⁹³

E magyarázatok egyik vonulataként megfogalmazódott, hogy a korporatista államokban (pl. Ausztria-Magyarország, Németország, Olaszország), a nonprofit és a lokális hitelszektor állami védelme-támogatása, mesterséges életben tartása miatt a tőkepiaci feldarabolódása következett be, mely az univerzális bankok kialakulásának egyik fontos tényezője volt. E hitelszektorok állami felkarolásában mindenekelőtt az erős agrár- és lokális-regionális érdekérvényesítés tükröződött, eszközei pedig egyebek mellett a különböző adómentességek, az értékpapír-kibocsátások állami garanciái, a bankfiókok létrehozásának korlátozása voltak. Így a centrumok részvénytársasági bankjai — pótolandó a betétek piacának feldarabolódásával kieső letéti üzleteket, s forrásaik drágulását — arra kényszerültek, hogy az ugyan kockázatosabb, de jövedelmezőbb ipari beruházási üzletekkel foglalkozzanak. A pluralista államokban (Egyesült Királyság, USA, Kanada) ezzel szemben a piaci erők szabadon érvényesülhettek, miáltal a részvénytársasági bankok akadálytalanul működtek és fejlődtek nagy fiókhálózattal rendelkező letéti bankokká, kiszorítva a piacról a takarékpénztárakat és más nonprofit pénzüintézeteket. Ezzel a non-profit hitelszektor elhalt. Itt a beruházási üzleteket erre szakosodott bankokra hagyták, vagyis specializált bankrendszer jött létre.⁹⁴

A magyar bankrendszer kialakulásának e tisztán politikai tényezőkkel való magyarázata nem tűnik meggyőzőnek. Magyarország a pluralista-korporatív rendszerek dualizmusában ugyan mindenképpen az utóbbihoz állt közelebb, ennek ellenére itt a nonprofit pénzügyi szféra nem kapott kiemelt állami támogatást. Következésképpen nem beszélhetünk a tőkepiaci állami vezérlésű feldarabolásáról. Mint láttuk, a takarékpénztárak részben éppen privilégiumaik hiánya miatt alakultak át üzleti bankokká. Ezenkívül az a szintén megismert tény, hogy a jelzáloghitelüzletek jelentős részét is a profitelvű részvénytársasági bankok és takarékpénztárak bonyolították le, azt mutatja, hogy a hitelpiac ezen részét sem privilegizálta az állam.

Az állam szerepe egy másik vonatkozásban, mégpedig a jegybank működésének szabályozását illetően is nagy hangsúlyt kapott az újabb banktörténeti irodalomban, különösen Németország esetében. E magyarázat szerint lényegében az arisztokrata nagybirtokosok érdekében — de a nagyburzsoázia szempontjainak fokozott figyelembe vételével — történt Németországban a magánjegybankok megszüntetése és az állami jegybank megszervezése, mivel ezek a rétegek így kedvezőbben juthattak hitelekhez.⁹⁵ A központi jegybank — a Reichsbank — megalakulása az 1870-es évek közepén egyrészt azáltal segítette a részvénytársasági bankokat, hogy azok a bank kiterjedt fiókhálózatát használták fizetési forgalmuk

⁹² Berend-Ránki: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon. i. m. 36–58.

⁹³ Tilly: Banking Institutions i. m.; Verdier: Gerschenkron on his Head i. m.

⁹⁴ Verdier: Gerschenkron on his Head i. m. 17–18.

⁹⁵ Tilly: Financial Institutions in the Rhineland i. m.

lebonyolítására. Másrészt pedig — s ez még fontosabb — a Reichsbank gyakorlatilag likviditási garanciát nyújtott számukra a nagy leszámítolási lehetőségek biztosításával. Ez a garancia — szemben pl. az angol bankokkal, melyeknek ez nem állt rendelkezésükre — a német bankoknak módot adott arra, hogy nagy volumenű hosszúléjáratú beruházási üzleteket bonyolítsanak.⁹⁶

A magyarországi „bankok bankja”, az Osztrák–Magyar Bank ebből a szempontból számos hasonlóságot mutat a Reichsbankkal. Különösen igaz ez 1887-től, amikor több fontos változás következett be a jegybank statútumában. A korábbi merev — a 200 millió forintot meghaladó jegykibocsátásra vonatkozó —, 100%-os nemesfém-fedezeti előírást megváltoztatták, mivel az számos alkalommal súlyos likviditási problémákat okozott a bank számára. A minimális tartalékot 40%-ban rögzítették a bankjegyek kibocsátására, s 30 millió forintig a nemesfémre beváltható külföldi váltókat (devizákat) is beleszámították a fedezetbe. Ezenkívül a bank jogot kapott arra, hogy pénzügyi nehézségek esetén 200 millió forinton túl is kibocsáthassa bankjegyeit, ha ezen összeg után 5% adót fizet. Az így nyert nagyobb mozgásszabadság és stabilitás lehetővé tette a bank számára, hogy elkerülje a felesleges tartalékolást.⁹⁷ Ez a változás egyébként a Reichsbank néhány évvel korábbi hasonló alapszabály-módosítását követte.⁹⁸

Ennek alapján John Komlos egyenesen „agresszívnek” nevezi az Osztrák–Magyar Bank 1887 utáni leszámítolási politikáját.⁹⁹ A magyarországi nagy részvénytársasági bankok valóban jelentős hitelkerettel rendelkeztek a jegybanknál, ami kétségek nélkül növelte likviditásukat. Ezt a lehetőséget azonban kevéssé használták fel az univerzális banki üzemekre. A nagybankok hitelkeretüket általában nem is vették igénybe, a jegybank a valóságban elsősorban a lakossági hitelüzletekkel foglalkozó takarékpénztáraknak nyújtott kölcsönöket.¹⁰⁰ Tehát a jegybank nagyvonalú leszámítolási üzletpolitikája sem bizonyult a németországihoz hasonlóan erős determinánsnak a magyarországi pénzügyi struktúra alakításában.

Mi magyarázhatja tehát a magyarországi bankrendszer sajátosságait, mindekelőtt felemás univerzalitását? A válasz nyilvánvalóan további vizsgálatokat igényel, mivel jóval összetettebbnek tűnik, mint néhány más ország esetében, ahol a tőkehiány illetve az állami-jegybanki politika megfelelő magyarázatot jelenthet. Mindenesetre fontos tényező lehet az univerzális bankok megalakulásánál a külföld hatása. Egyrészt közvetlen befolyásról beszélhetünk: a crédito mobilier típusának is nevezett banki üzletfilozófia Magyarországon robbanásszerűen, közvetlenül külföldi hatásra és minták alapján jelent meg az 1860-as években, mindekelőtt osztrák közvetítéssel. A magas pénzügyi hányados kialakulásához is jelentős mértékben hozzájárulhatott a külföld — főként Ausztria — tőkeexportja révén. Másrészt az ún. demonstrációs hatások sem hagyhatók figyelmen kívül,

⁹⁶ Tilly: *Banking Institutions* i. m. 195–196.

⁹⁷ Kővér György: *Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914*. In: *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. k. Szerk.: Bácskai Tamás. Bp., 1993. 274–275.

⁹⁸ März–Socher: *Währung und Banken* i. m. 337–365.; John Komlos: *The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century*. In: John Komlos (Ed.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century*. New York, 1983.

⁹⁹ Komlos: *The Diffusion of Financial Technology* i. m.

¹⁰⁰ Kővér György: *Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914*. i. m. 299., 337.

melyek a későbbi évtizedekben, a magyar bankok szoros osztrák személyi és üzleti kapcsolatai következtében érvényesülhettek.¹⁰¹ Ezenkívül véleményünk szerint a jövőben a magyarországi gazdaságtörténeti kutatásoknak a banktörténet terén is fokozottabban figyelembe kell venniük a kulturális tényezők jelentőségét, hiszen ezek a bankrendszer formálódásában is közvetlen szerephez jutottak. Mindenekelőtt az emberi tőke és a társadalmi tőke alacsony szintje lehetett az, amely akadályozta a nem profitelven működő takarékpénztárak térhódítását, s így a községi takarékpénztárak elsorvadásának fő oka is vélhetően a helyi társadalmak fejletlensége volt. Ez egyben magyarázza a részvénytársasági pénzügyintézetek igen magas számát is, ami viszont egyik kiváltója lehetett az alacsony fokú koncentrációnak és univerzalitásnak. A nemzetiségi bázisú pénzügyintézetek a tőkepiac feldarabolódásához járultak hozzá. A koncentráció és a nagybankok fiókhálózatának alacsony szintjében pedig feltételezhetően a modern üzletvezetési technikák hiánya is közrejátszott.

II. Bankfejlődés az első világháború után

Az első világháború utáni európai bankfejlődés minden sokszínűsége ellenére felmutatott néhány általános vonást. Az 1920-as években szerte Európában nőtt a bankok instabilitása és — részben ennek következtében — folytatódott a bankok összeolvadása. Az állami beavatkozás változatos formái jelentek meg, ezenkívül nőtték a nagybankok riválisainak kompetitív előnyei, aminek következtében azok megerősödtek az előbbiekkal szemben.¹⁰² A következőkben azt vizsgáljuk, hogy milyen trendek jelentkeztek a magyar bankfejlődésben a háború és az 1931-es pénzügyi válság közötti időszakban.

A világháború alatt és után is folytatódó koncentráció a korábbiakhoz hasonlóan különösen erős volt Nagy-Britanniában és Németországban. Nagy-Britanniában 1917–18-ban jött létre a „Big Five”, a betétek több mint 75%-ával rendelkezve, s az önálló intézetek száma ezután is tovább csökkent, hiszen az öt legnagyobb bank a világháború után is sorra olvasztotta magába a kis- és közép-bankokat.¹⁰³ Németországban a nagybankok koncentrációja nem érte el az angol szintet, de a koncentrációs folyamat gyorsaságát jelzi, hogy 1914–25 között a Deutsche Bank 21, a Discontogesellschaft 29, a Bank für Handel und Industrie 36, a Commerzbank 42 bankot olvasztott be,¹⁰⁴ ráadásul a legnagyobb bankok közül is több fuzionált (pl. 1922-ben a Darmstädter Bank és a Nationalbank für Deutschland vagy 1929-ben a Deutsche Bank és a Discontogesellschaft). A britektől

¹⁰¹ Komlos: *The Diffusion of Financial Technology* i. m.

¹⁰² Harold James: *General Trends: A Search for Stability in Uncertain Conditions*. In: *Manfred Pohl* (Hg.): *Europäische Bankengeschichte*. i. m. 346.; *Charles H. Feinstein-Peter Temin-Gianni Toniolo*: *International Economic Organization: Banking, Finance, and Trade in Europe between the Wars*. In: *Feinstein* (Ed.): *Banking, Currency, and Finance in Europe between the Wars*. i. m. 9–73.; Németországra: *Gerd Hardach*: *Banking in Germany, 1918–1939*. In: *Feinstein* (Ed.): *Banking, Currency, and Finance in Europe between the Wars*. i. m. 269–295.; Ausztriára: *Fritz Weber*: *From Imperial to Regional Banking: The Austrian Banking System, 1918–1938*. In: *Feinstein* (Ed.): *Banking, Currency, and Finance in Europe between the Wars*. i. m. 337–357.

¹⁰³ *Forrest Capie*: *Commercial Banking in Britain between the Wars*. In: *Feinstein* (Ed.): *Banking, Currency, and Finance in Europe between the Wars*. i. m. 398.; *Born*: *Geld und Banken* i. m. 445.

¹⁰⁴ *James*: *General Trends* i. m. 347.

eltérően Németországban a koncentráció az 1920-as évek második felében is folytatódott.¹⁰⁵ Ugyancsak számottevő volt a koncentráció Ausztriában. A háború utáni infláció idején ugyan az 1913-as 175-höz képest megduplázódott a részvénytársasági és magánbankok száma, de 1927-re már újra megközelítette a háború előtti szintet, s a következő években az alá csökkent. A fúzió a válságkezelés jellemző módszere volt.¹⁰⁶

Magyarországon a pénzintézetek száma a háború utáni inflációs években jelentősen nőtt. Az újonnan alakult pénzügyi vállalkozások között nagy számban voltak olyanok, melyeket csak a spekulációk, az inflációs konjunktúra által teremtetett profitlehetőségek tartottak fenn. Ezek legtöbbször a stabilizáció után meg is szűnt. A húszas évek második felében tovább csökkent a pénzintézetek száma, de már csak kis mértékben. A magyarországi pénzintézetek száma 1928-ban 1838 volt, amely meghaladta az ugyanezen az országrészleten 1913-ban működő intézetek számát. A fővárosban pl. 1928-ban 282 pénzintézet volt, ami még mindig 1/3-dal volt több, mint az 1913-as szint, jóllehet akkor még egy kétszer akkora népességű ország prosperáló pénzpiacának központja volt Budapest.¹⁰⁷ (Az aránytalanság valamelyest csökken, ha figyelembe vesszük, hogy 1928-ban lényegesen több csőd és felszámolás volt folyamatban.) E korszakban a bankfejlődést elsősorban a közepes nagyságú intézetek erősödése jellemezte. 1927-re a világháború előtti időszakhoz képest a legnagyobb intézetek tőkeereje az összes pénzintézetéhez viszonyítva nőtt, ugyanakkor a közepes nagyságú intézetekhez képest csökkent. A 6 vezető intézet a 13 legnagyobb hazai pénzintézet és a Postatakarékpénztár mérlegfőösszegének 1913-ban 62,6%-át, 1927-ben 61,5%-át birtokolta. Magyarországon nem volt szó olyan kvázi-monopólium kialakulásáról sem, mint pl. Ausztriában, ahol a Creditanstalt magasan a többi fölé emelkedett.¹⁰⁸ Az intézetek nagy száma — ráadásul egyre bővülő fiókhalózzal —, valamint a koncentrációs folyamat lassúsága továbbra is a magyar hitelszervezeti rendszer egyik fontos jellemzője maradt.

Az első világháború utáni időszakban a bankok növekvő instabilitása figyelhető meg szinte Európában. A válság legerősebben Németországot érintette, de Ausztria is a legnagyobb nehézségeket átélt országok közé tartozott. A pénzügyi válság súlyosságáért jelentős mértékben az univerzális bankrendszert tartották felelősnek már a kortársak is ezekben az országokban, s ez az álláspont maig elfogadottnak tekinthető.¹⁰⁹ A magyarországi bankok viszonylagos stabilitása a válság során annak is köszönhető volt, hogy a világháború alatti növekedést követően, az első világháború utáni inflációs időkben a magyarországi bankok gazdasági szerepe és vegyes banki aktivitása — a tőkéiket ért veszteség és a pénzbőség

¹⁰⁵ Hardach: *Banking in Germany, 1918–1939*. i. m. 277.

¹⁰⁶ Stiefel: Österreich. In: Pohl (Hrsg.): *Europäische Bankengeschichte*. i. m. 441–442.; Weber: *From Imperial to Regional Banking*. i. m. 338.

¹⁰⁷ Surányi–Unger Tivadar: *Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében*. Bp., 1936. 13–14.

¹⁰⁸ Eduard März: *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende, 1913–1923*. Wien, 1981.; Weber: *From Imperial to Regional Banking*. i. m. 339.

¹⁰⁹ Ben Bernanke–Harold James: *The Gold Standard, Deflation, and Financial Crisis in the Great Depression: An International Comparison*. In: R. Glen Hubbard (Ed.): *Financial Markets and Financial Crises*. Chicago, 1991. 58.

következtében — ismét csökkent.¹¹⁰ A bankok ipari üzletei ugyan — legalábbis relatíve — szándékosan ezt elősegítő üzletpolitika híján is jelentősen mérséklődtek a világháború alatti csúcsponthoz képest, de némelyik intézet — pl. az Olasz–Magyar Bank — tudatosan is törekedett az érdekeltségek felszámolására, vagy legalább jelentős csökkentésére. A bankkoncentráció vonatottsága mellett — amely növelte az iparvállalatok mozgásterét — fontos oka volt ennek, hogy az ipari vállalkozások a korábbiánál is inkább önfinanszírozóvá váltak.¹¹¹ Varga István számításai szerint a legnagyobb budapesti bankok tulajdonosi részesedése az iparvállalatok alaptőkéjében 1925-ben 143,4 millió P, 1937-ben 176 millió P értékű volt. Ez a növekedés azonban a mérlegfőösszegek arányában már jelentős csökkenést takart: az 1925-ös 15,7% 1937-re 9%-ra zsugorodott.¹¹² Az iparvállalatok oldaláról vizsgálva a jelenséget még ennél is nagyobb visszaesés tapasztalható.¹¹³ Az ilyen számításokat persze megfelelő kritikával kell kezelnünk — már csak azért is, mert utóbbi esetben csupán az iparvállalatok számát vették alapul. Mivel azonban a későbbi számítások sem hoztak lényegesen eltérő eredményt,¹¹⁴ nem tűnik helytállónak az a koncepció, amely szerint a válság alatt és után is jelentősen fokozódott a bankok ipari befolyása.¹¹⁵ Így az fel sem merült Magyarországon, hogy a vegyes bankok típusát a krízis után — Belgiumhoz vagy Olaszországhoz hasonlóan — törvényekkel szüntessék meg.

A magyarországi hitelintézeti struktúra mindazonáltal nem maradt változatlan az első világháború után. A nemzetközi tendenciáknak megfelelően megfigyelhető bizonyos eltolódás a hagyományos felépítésű és funkciókat betöltő bankok és a tucatnyi különleges működési körrel és jogosítvánnyal rendelkező, általában közös állami-magángazdasági alapítású és jellegű hitelintézet jelentőségében, természetesen az utóbbiak javára.¹¹⁶ Ezek elsősorban speciális feladatokat láttak el (Pénzintézeti Központ – 1916; Iparosok Országos Központi Hitelszövetkezete – 1920; az Országos Magyar Ipari Jelzálogintézet – 1928; Magyar Szavatossági Bank – 1931; stb.), s egyben az erősödő állami befolyás immár közvetlen ágenseinek is tekinthetők a hiteléletben. Új banktípusként Magyarországon is megjelentek a lakásépítési hitelintézetek/szövetkezetek (Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet – 1930; Országos Kislakásépítési Szövetkezet), és a meghatározott társadalmi csoportok hiteligenyeit kielégíteni hivatott pénzüintézetek. Ezek részvénytársasági vagy szövetkezeti formában működtek. A specializált pénzüintézetek

¹¹⁰ A pénzüintézetek tőkeállományának veszteségeire ld.: *György Ernő*: Az infláció mérlege. Bp., 1932. 11–22.; *Varga István*: Tőke és infláció. Közgazdasági Szemle, 1926. 526–588.; Az érdekszférájuk hasonló változásaira lásd: *Pogány*: From the Cradle to the Grave? i. m. 533–534.

¹¹¹ *Elizabeth A. Boross*: Inflation and Industry in Hungary, 1918–1929. Berlin, 1994.

¹¹² *Varga István*: A jelentősebb budapesti pénzüintézetek helyzete az 1927. év végi mérlegek adatainak tükrében. Közgazdasági Szemle, 1928. 444–485.; *Stefan Varga*: Die industrielle Beteiligung der Banken in Ungarn. Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch, 1940. 205–208.

¹¹³ *Varga*: Die industrielle Beteiligung der Banken in Ungarn. i. m. 205–208.; A bank–ipar kapcsolatra lásd még: *Pogány*: From the Cradle to the Grave? i. m. 529–549.

¹¹⁴ *Schranz András* a 7 fővárosi nagybank ipari érdekeltségeinek számát 160-ra teszi. *Schranz András*: Nagybankjaink érdekeltségi hálózata. Kassa, 1944. 4.

¹¹⁵ *Berend T. Iván–Ránki György*: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944. Bp., 1958. 386.

¹¹⁶ *Born*: Geld und Banken i. m. 440–441.

alakulása ellenére a hitelintézetek közötti kisfokú munkamegosztás továbbra is a magyarországi pénzügyi rendszer egyik sajátossága maradt.¹¹⁷

A növekvő állami befolyás a két világháború közötti időszak hitelügyének egyik legmarkánsabb vonása volt számos európai országban. Nem volt ez másként Magyarországon sem. Az 1931-es pénzügyi válságig terjedő időszakban még mérsékeltebb volt az állam szerepe, míg az ezt követő periódusban — a hitelválsággal összefüggésben, de talán még inkább az állam gazdasági pozícióinak más területeken is megfigyelhető növekedése következtében — már lényegesen erősebb volt az állam gazdasági tevékenysége. Az állami intervenció fő eszközeit a hitelügyi törvényhozás, a bankfelügyelet, s a többnyire speciális feladatokkal rendelkező állami-kvázi állami szektor kiterjesztése jelentette a hitelügyben.

Magyarországon — hasonlóan Németországhoz és Ausztriához — az állam már az első világháború idején közvetlenül beavatkozott a pénzügyi folyamatokba.¹¹⁸ Ez a szerepvállalás a háború befejeződésével sem ért véget, annál is inkább, mivel a hadigazdálkodásról a békegazdaságra való áttérés számos problémát vont maga után. 1922-ben újból bevezették az egyszer már megszüntetett kötött devizagazdálkodást, melynek az irányító szerve a Devizaközpont volt.¹¹⁹ A devizaigényeket központilag rangsorolták, előnyben részesítve a nyersanyagvásárlásokat. A korlátozásokkal — ilyen volt pl. a kötelező devizabeszolgáltatás — sikerült megakadályozni a kettős valutarendszer térhódítását, s a korona mint fizetőeszköz teljes kiszorulását. Ugyanakkor ezek az intézkedések nagymértékben gátolták a pénzintézetek valuta- és devizaüzleteit.

Míg az első világháború előtt a jegybank a rövid lejáratú hiteleknek csak 1/5-ét biztosította, s a fennmaradó részt a hitelintézetek teremtték elő, az inflációs gazdaságban az Állami Jegyintézet fedezte a magyar gazdaság hiteligényének nagy részét. A bankok maguk is erősen függtek a jegybank inflációs finanszírozásától, ami a nagybankok gazdasági jelentőségének említett mérséklődését jelentette.¹²⁰ Az állami befolyás növekedését a hiteléletben jól példázza a klaszikus bankfelügyeleti funkciókat is ellátó Pénzügyi Központ tevékenysége. A Központ 1916-ban még csak öt évre alakult, s csak olyan intézetben végezhetett revíziót, amelyik nála vett fel hitelt, vagy maga kérte az ellenőrzést. Bár a jelentősebb európai országokban az átfogó bankfelügyeletet csak a világgazdasági válság során vezették be (Németországban pl. 1931-ben, Belgiumban 1934/1935-ben, Svájcban 1935-ben, Franciaországban 1941-ben), a Pénzügyi Központ 1920-as reformja nyomán azonban egyrészt feladatává tették az állam hiteligényeinek kielégítéséhez való hozzájárulást, közérdekű vállalatokban való részvételét, másrészt felülvizsgálati hatásköre kiterjedt immár minden olyan tagjára, amelynek saját tőkéje nem haladta meg a 40 millió K-t, s a nagyobb, az intézet székhelyén kívüli fiókokra is. Ezenkívül 1921-től csak a Pénzügyi Központ tagjai fogadhattak el takarékkönyvekre betétet illetve kezelhettek közpénzeket. Ezeknél a

¹¹⁷ *Surányi-Unger Tiwadar*: Magyar nemzetgazdaság és pénzügy. Bp., 1944. 152.

¹¹⁸ A háborús pénzügyekre összefoglalóan ld.: *Hantos Elemér*: A Monarchia pénzügyi készültése, mozgósítása és hadviselése. Bp., 1914.; *Teleszky János*: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp., 1927.; *Popovics*: A pénz sorsa a háborúban. Bp., 1926.

¹¹⁹ *Gróf Károlyi István*: A magyar Devizaközpont működésének ismertetése és méltatása, 1916-1925. Bp., 1927.

¹²⁰ A magyar hitelpolitika az 1920-1944. években. Bp., 1946. 14.

Központ kötelezően revíziót tartott.¹²¹ A pénzintézeteket közvetlenül érintő, igaz kisebb jelentőségű, de hasonló szellemű egyéb kormányintézkedések — pl. a mérlegek összeállításának szabályozása tárgyában — szintén hatottak a pénzintézetek üzletpolitikájára.

A korai állami szerepvállalással, a bankfelügyelet, a kormány, illetve a jegybank intézkedéseivel is magyarázható, hogy a magyar bankok osztrák vagy német összehasonlításban viszonylag kis áldozatokkal jutottak túl a válságon.¹²² Nem került sor látványos alaptőke-leszállításokra, tartalék-felhasználásokra, leírásokra. A magyar hitelszervezet viszonylagos szilárdságának okai között ezenkívül meg kell említeni a vezető intézetek szolid üzletpolitikáját, amely elsősorban a likviditási szempontok figyelembevételét jelentette. A magyar bankok nem vettek részt olyan nagy arányú spekulációkban mint pl. bécsi társaik, s nem fagytak be olyan hatalmas tőkék sem az iparba, mint pl. a Creditanstaltnak.¹²³ Így az állam — Ausztriától vagy Németországtól eltérően¹²⁴ — nem kényszerült mélyen a zsebébe nyúlni a bankok megsegítésére, és nem került sor átmeneti bankállamosításokra sem. A törvénykezési intézkedések elegendőnek bizonyultak a hitelválság következményeinek mérséklésére.

Összefoglalás

Tanulmányunkban a magyar bankrendszer összehasonlító vizsgálatára tettünk kísérletet néhány fontosnak ítélt területen az 1880 és 1931 közötti időszakban. Az összehasonlítás során fő viszonyítási pontként a német és az osztrák bankfejlődés szolgált. Elsőként a pénzintézetek közötti munkamegosztást vizsgáltuk az első világháború előtti mintegy három évtizedben. A magyar bankrendszert ekkor sajátos univerzalizás jellemezte. Egyrészt a németnél és az osztráknál is univerzálisabbnak mondható, mivel az egyes pénzintézetek között nagyon alacsony fokú volt a munkamegosztás és kicsiny volt a jogi-szervezeti különbség is. A takarékpénztárak és a részvénytársasági bankok közötti határok korán elmosódtak, mivel az előbbieik is átvették a nyereségorientált részvénytársasági formát, vagyis letéti bankként működtek. Eltérések — az üzleti lehetőségek függvényében — inkább csak az egyes üzletágak arányaiban mutatkoztak közöttük. Szintén az egyes hitelintézeti típusok közötti határ elmosódását eredményezte, hogy a Németországban és Ausztriában hagyományosan elkülönülő jelzáloghitel-banki te-

¹²¹ A Pénzügyi Központ első huszonöt éve, 1916–1941. Bp., 1942. 56–60.

¹²² Joost Jonker–Jan Luiten van Zanden: Method in the Madness? Banking Crises between the Wars, an International Comparisons. In: *Feinstein* (Ed.): *Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars*. i. m. 77–93.

¹²³ A Creditanstalt összeomlására és annak előzményeire lásd: *Aurel Schubert*: *The Causes of the Austrian Currency Crisis of 1931*. In: *John Komlos* (Ed.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy and in the Successor States*. New York, 1990. 89–113; *Dieter Stiefel*: *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise*. Frankfurt am Main, 1989; *März*: *The Austrian Credit Mobilier* i. m. 124–131.

¹²⁴ Ausztriára: *Stiefel*: *Finanzdiplomatie* i. m.; Németországra: *Karl Erich Born*: *Die deutsche Bankenkrise 1931. Finanzen und Politik*. München, 1967.

vékenység is helyet kapott számos magyarországi bank és takarékpénztár üzletei között.

Jogi-szervezeti értelemben és a munkamegosztás terén tehát a magyar pénzügyi rendszer a legteljesebb mértékben univerzálisnak tekinthető. Ha azonban az univerzalitás kritériumának a letéti üzletekkel párosuló — főként ipari — beruházási banki tevékenységet tekintjük, akkor a magyar pénzügyi rendszer már lényegesen kevésbé mondható univerzálisnak. Mind a mérlegtételek, mind pedig az üzletpolitika más jellemzőinek vizsgálata azt mutatják ugyanis, hogy a magyarországi bankok beruházási üzletei — s különösen az ipari beruházási üzletei — a világháború előtti periódusban ugyan nőttek, de lényegesen kisebb jelentőséggel bírtak, mint a német vagy osztrák bankoknál.

Az első világháború előtti években — bár az összehasonlítást számos körülmény nehezíti — a kor más európai gazdaságaihoz képest magas volt a magyar pénzügyi hányados, és magasnak mondható a banksűrűség mutatója is. Különösen az utóbbi tény ismeretében és a nemzetközi tendenciákat figyelembe véve sajátos az a vonás is, hogy e korszakban a magyar bankrendszert nem jellemezte a koncentráció, vagy legalábbis közel sem a Németországban és Ausztriában megfigyelhető mértékben. A fúziók szinte ismeretlenek voltak, ami bizonyára összefüggött a csődök viszonylag alacsony számával, azaz a pénzintézetek relatív stabilitásával is.

A magyar bankrendszer formálódására ható tényezők közül a tőkeellátottság szintje nem magyarázza megfelelően a sajátosságokat. Egyrészt az univerzalitás viszonylag alacsony foka miatt nyilvánvaló, hogy a magyar bankrendszer még az esetleg valóban létező tőkehiányra sem úgy reagált, mint a német vagy osztrák bankok, ami eleve relativizálja a tőkehiány esetleges jelentőségét. Másrészt a bankrendszer univerzalitása a világháború felé közeledve, a tőkeellátottság javulásával nem csökkent tovább. Tehát a bankfejlődés dinamikája ellentmond annak, hogy esetleg a viszonylag jó tőkeellátottság magyarázza a magyarországi bankrendszer sajátos vonásait. Az állam szerepe sem tűnik meghatározónak, mivel Ausztriától vagy Németországtól eltérően nem figyelhető meg erőteljes törekvés részéről a tőkepiac szabályozására, pl. egyes szereplőinek privilegizálása révén. A jegybank ugyan likviditási garanciát jelentett a pénzintézetek számára, de ez — megint csak Németországgal ellentétben — láthatóan mégsem volt elég ösztönző erő ahhoz, hogy azok nagyobb szabású beruházási tevékenységbe kezdjenek. A magyar bankrendszer sajátosságaiban tehát más, eddig kevésbé vizsgált tényezőknek is szerepet kell tulajdonítanunk (külföldi demonstrációs hatások; kulturális tényezők stb.).

A magyar bankok első világháború utáni fejlődése sok szempontból továbbra is eltért a nemzetközi trendektől. Új banktípusok jelentek meg ugyan, de a hitelezési intézetek közötti kisfokú munkamegosztás továbbra is a magyarországi pénzügyi rendszer egyik sajátossága volt. Fennmaradt ezenkívül az intézetek nagy száma, valamint a koncentrációs folyamat lassúsága. Viszonylag korán megjelentek az állami beavatkozás változatos formái. Ugyancsak sajátosságnak tekinthető a pénzintézetek viszonylagos stabilitása is: a bankválság Magyarországon nem volt olyan mély, mint Ausztriában vagy Németországban.

Tomka Béla

CARACTÉRISTIQUES DE L'ÉVOLUTION DU SYSTÈME DE BANQUE DE LA HONGRIE EN PARALLÈLE INTERNATIONALE 1880-1931

(Résumé)

L'étude présente essaie de faire une analyse comparative du système de banque hongrois dans quelques secteurs importants entre 1880 et 1931. Le point de départ de la comparaison fut l'évolution de système de banque autrichien et allemand. Premièrement on analysa la division du travail des sociétés de finances dans les presque trois décennies avant la première guerre mondiale. Un universalisme spécial caractérisait alors le système de banque hongrois. D'une part il fut plus universel que l'autrichien et l'allemand, car le niveau de la division du travail entre les banques fut assez bas, les différences juridico-institutionnelles ne furent pas caractéristiques. Les frontières entre les caisses d'épargne et les banques de sociétés anonymes par actions s'oblitéraient car les premiers ont reçu les formes de prise de profit de sociétés anonymes par actions, elles fonctionnaient donc comme banque de dépôt. Des différences se présentaient plutôt – en fonctions de possibilités commerciales – au niveau de la répartition de secteurs commerciaux. L'oblitération des frontières fut renforcé par le faite que les activités bancaire de crédit hypothécaire furent inscrites à celles de plusieurs banques et caisses d'épargne hongroises.

Le régime de finances hongrois se montre entièrement universel du point de vue juridique et analytique. Mais si on prend comme critère de l'universalisme les activités d'investissements bancaires – surtout industriels –, le régime de finances hongrois semble moins universel. L'analyse et des titres de bilan et d'autres facteurs de la politique commerciale montre clairement les affaires d'investissement des banques de la Hongrie – surtout les investissements industriels – augmentèrent dans la période précédant la première guerre mondiale, mais son importance fut beaucoup plus inférieure que celle des banques allemandes ou autrichiennes.

Dans les années précédant la première guerre mondiale la répartition de banque hongroise fut assez élevée par rapport aux régimes économiques des autres états européens, l'indice de la densité de banque fut aussi augmentée, même si une telle comparaison était difficile par la suite de différents facteurs.

En prenant considération surtout ce dernier fait et les tendances internationales, il est spécifique que le régime bancaire hongrois de l'époque ne fut pas caractérisé par la concentration, ou non pas dans la mesure de celle produite en Allemagne et en Autriche.

Ces spécialités ne trouvent pas une explication entière par le niveau de l'acquisition de capitaux en tant qu'un des facteurs relatives à l'évolution du régime bancaire hongrois. En plus le rôle de l'état ne semble pas décisif, par conséquent d'autres facteurs, peu analysés jusqu'ici, devraient être reflétés (effets de démonstrations étrangères, facteurs culturels, etc.).

L'évolution des banques hongroises après la première guerre mondiale resta différente dorénavant des tendances internationales. Bien que de nouveaux types de banques se soit présentés, la division moindre du travail entre les banques resta une des caractéristiques du régime de finances de la Hongrie. Il resta aussi le nombre élevé des institutions et le lentur du processus de concentration. Les formes différenciées de l'intervention de l'état se présentèrent assez tôt. Une caractéristique typique fut aussi la stabilité relatives des institutions de finances: la crise de banque ne fut pas si approfondie qu'en Autriche ou en Allemagne.

THE DEVELOPMENT OF HUNGARIAN BANKING IN INTERNATIONAL COMPARISON, 1880-1931

*By Béla Tomka
(Summary)*

In the paper we examined the Hungarian banking system between 1880 and 1931 in a comparative way. For the analysis, the developments of German and Austrian banking served as the major bases of comparison. First of all we investigated the specialization versus universality of

business policy of banks before the First World War. The Hungarian banking system at that time was characterized by a peculiar universality. On the one hand, it can be taken as even more universal than the German and Austrian one, since the specialization of financial institutions was of a low degree and there was only a slight legal-structural difference between them.

The dividing lines between the savings and the joint-stock banks came to be blurred very early, because the former ones took over the profit-oriented joint-stock-company form, and they were setting out to work as deposit banks. The differences between them in the proportions of certain business branches can be taken as a function of business opportunities. The boundary between the individual types of credit institutions was also fading as a consequence of the fact that several Hungarian banks and savings banks inserted the activities of the mortgage-loan banks in their business activities that were traditionally separated in an independent mortgage branch from the banking activities in Germany and Austria.

However, the Hungarian banking system can only be considered as universal in a rather formal sense: legally, and concerning the degree of specialization of banks. If the investment banking activity accompanying the deposit businesses is taken as the major criterium of universality, then the Hungarian financial system is to be seen considerably less universal. Both the analysis of balance-sheet items and other features of business policy signify that the investment activities of the Hungarian banks especially in the industrial sector – were growing in the period preceding the First World War, but were of substantially less significance than in the case of the German or Austrian banks.

In the years before the First World War – though the comparison is impeded by several circumstances – as compared to other European economies the comparative financial ratio was high in Hungary, and the index of the bank density can also be considered high. It is also a peculiar feature that in this period the Hungarian banking system was not characterized by concentration as it could be seen in Germany and Austria.

Of the factors affecting the formation of the Hungarian banking system, one of the most common rationale the level of the capital supply does not explain the peculiarities satisfactorily. The role of the state, an other rationale found in the research of Central European banking, does not seem determinative either. Consequently, the peculiarities of the Hungarian banking system are to be assigned to other, so far less explored, factors as well (foreign demonstration effects, cultural factors etc.).

In many respects the post-First World War development of Hungarian banking also deviated from the international trends further on. Although there were new bank-types that came forward, but it remained typical of the Hungarian banking system further on that the specialization of institutions was of a low degree. Besides, the number of institutions remained great, and the concentration process slow. The various forms of state interference came forward relatively early. It can at the same time be seen peculiar that the credit institutions were relatively stable, the bank crisis in Hungary was not so deep as in Germany and Austria.